

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра модерної доби та новітнього часу

До захисту допущено

Кафедрою модерної доби та новітнього часу, протокол № 6 від 03.06.2026 р.

В.о. завідувача кафедрою *Юрій ВОЛОСНИК*

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого(бакалаврського) рівня вищої освіти

Долинського Іллі Михайловича

(прізвище, ім'я, по батькові здобувача)

«Німецькі солдати Великої армії у 1812 р.: доля та досвід»

(тема роботи)

Спеціальність 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач освіти _____ Ілля Долинський
підпис ім'я, прізвище

підпис

ім'я, прізвище

Керівник роботи Сергій Потрашков

підпис

ім'я, прізвище

Харків – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. НІМЕЦЬКІ КОНТИНГЕНТИ У ВЕЛИКІЙ АРМІЇ.....	10
1.1. Політичний контекст: Рейнський союз і залежність німецьких держав від Наполеона.....	10
1.2. Кількісний склад і походження військ: Баварія, Саксонія, Вюртемберг, Баден, інші князівства.....	17
1.3. Мотиви служби німців у французькій армії	21
Висновки до I розділу.....	22
РОЗДІЛ II. УЧАСТЬ У ПОХОДІ 1812 РОКУ.....	24
2.1. Бойові дії за участю німецьких військ (Смоленськ, Бородіно, Березина)	24
2.2. Особливості перебування в умовах російської кампанії (клімат, хвороби, голод)	29
2.3. Втрати: загиблі, поранені, зниклі безвісти	34
Висновки до II розділу.....	40
РОЗДІЛ III. ПОЛОН ТА ВИЖИВАННЯ	42
3.1. Масштаби потрапляння німецьких солдатів у полон	42
3.2. Умови перебування у російських таборах	43
3.3. Свідчення очевидців (мемуари Фуртебнаха та інших).....	50
Висновки до III розділу	56
РОЗДІЛ IV. ТРАНСФОРМАЦІЯ ДОСВІДУ: ВІД ПОЛОНЕНИХ ДО СОЮЗНИКІВ РОСІЇ	58
4.1. Формування Російсько-німецького легіону (1813 р.) з полонених	58
4.2. Їхня участь у Визвольних війнах 1813-1814 рр. проти Наполеона	67
4.3. Політичне й моральне значення переходу німців на бік Росії.....	72
Висновки до IV розділу	73
ВИСНОВКИ	75
ЛІТЕРАТУРА	79

ВСТУП

На початку XIX ст. європейський простір був охоплений наполеонівськими війнами, які змінили політичну карту континенту та втягнули у воєнні дії не лише Францію, а й залежні від неї держави. Особливо помітною була участь німецьких контингентів у складі Великої армії Наполеона Бонапарта. Після утворення Рейнського союзу 1806 р. німецькі держави фактично стали військово-політичними союзниками Франції, а їхні людські та матеріальні ресурси використовувалися у кампаніях Наполеона, зокрема у поході проти Російської імперії 1812 р.

Кампанія 1812 р. стала для німецьких солдат одним із найтрагічніших епізодів наполеонівської доби. Вони брали участь у бойових діях, пережили виснажливі марші, голод, хвороби, втрати під Смоленськом, Бородіном, Березиною та масове потрапляння у полон. Частина полонених і дезертирів згодом була залучена до формування Русько-німецького легіону, який став важливим елементом антинаполеонівської боротьби та символом переходу частини німецьких військових на бік Росії і союзників.

Актуальність теми зумовлена тим, що доля німецьких солдат Великої армії у кампанії 1812 р. дозволяє розглянути наполеонівські війни не лише як історію великих битв і дипломатичних рішень, а й як досвід окремих військових груп, які опинилися між примусом союзницьких зобов'язань, особистим виживанням і зміною політичної лояльності. Дослідження цієї теми дає змогу краще зрозуміти багатонаціональний характер Великої армії, механізми мобілізації німецьких держав, умови перебування військовополонених у Російській імперії та політичне значення Русько-німецького легіону.

Об'єктом дослідження є німецькі військові контингенти у складі Великої армії Наполеона Бонапарта під час походу 1812 р. та подальша доля їхніх представників після поразки французької армії.

Предметом дослідження є участь німецьких солдат у кампанії 1812 року, умови їхнього перебування у складі Великої армії, досвід бойових дій, полону та подальше залучення частини полонених і дезертирів до формування Русько-німецького легіону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1806-1814 рр. Нижня межа пов'язана зі створенням Рейнського союзу, який визначив залежність багатьох німецьких держав від наполеонівської Франції та їхню участь у військових кампаніях імператора. Верхня межа зумовлена завершенням основного етапу наполеонівських воєн і поверненням значної частини полонених та військових на батьківщину.

Територіальні межі дослідження охоплюють німецькі землі Рейнського союзу, території бойових дій кампанії 1812 р. в межах Російської імперії, а також регіони, де перебували військовополонені німецького походження.

Історіографія проблеми. Дослідження теми спирається на кілька національних історіографічних традицій, які доцільно розглядати за хронологічним принципом.

У російській історіографії перші узагальнення з'явилися вже у першій половині XIX ст. До ранніх праць належать офіційні та напівофіційні видання про війну 1812 р., зокрема праці Д. Бутурліна та О. Михайловського-Данилевського. Вони формували імперське бачення війни як боротьби Росії проти наполеонівського вторгнення. У другій половині XIX - на початку XX ст. з'явилися праці М. Міхневича, А. Геруа та інших авторів, які детальніше аналізували військові операції, стратегію Наполеона і російського командування.

У радянський період тема розглядалася переважно в межах історії Вітчизняної війни 1812 р., боротьби народів проти наполеонівської армії та участі союзних контингентів у війні. Сучасна російська історіографія представлена працями В. Безотосного, О. Васильєва, О. Попова, Б. Миловидова,

С. Хомченка та інших дослідників. Вони приділяють увагу чисельності Великої армії, військовополоненим, проблемам постачання, втратам і долі іноземних солдатів у Російській імперії.

Німецька історіографія зосереджується насамперед на політичному значенні Рейнського союзу, участі німецьких держав у наполеонівській системі та досвіді німецьких військових у кампанії 1812 р. Для дослідження важливими є праці К. О. фон Аретина, Г. фон Трейчке, Г. Велера, Е. Вайса, Т. Ніппердая, а також спеціальні роботи, присвячені Русько-німецькому легіону, зокрема дослідження Р. Путцкі. У цих працях Рейнський союз розглядається не лише як інструмент французького впливу, а й як чинник модернізації німецьких земель.

Французька історіографічна традиція представлена працями А. Жоміні, Л. Мадлена, Ф. Кірхейзена та інших авторів, які аналізували наполеонівські війни з погляду військової стратегії, організації армії та політичних рішень Наполеона. У французьких і франкомовних працях німецькі контингенти здебільшого розглядаються як складова багатонаціональної Великої армії.

Українська історіографія порушує проблему участі українських земель і військових формувань у подіях 1812 р., а також перебування наполеонівських військ на територіях, пов'язаних з історією України. У цьому контексті важливими є праці Г. Гербільського, В. Сушка, С. Рудька, В. Сурніна та інших

1 Бутурлін Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 г. Санкт-Петербург, 1823-1824. Ч. 1-2.

2 Михайловский-Данилевский А. И. Описание Отечественной войны 1812 г. Санкт-Петербург, 1843. Ч. 1.

3 Михневич Н. П. Отечественная война 1812 г. // История русской армии и флота. 1911. Вып. 3.

4 Безотосный В. М. Россия в наполеоновских войнах 1805-1815 гг. Москва, 2013.

дослідників. Вони дозволяють розглянути кампанію 1812 р. у ширшому східноєвропейському контексті та простежити взаємодію німецьких контингентів з іншими військовими силами.

Отже, історіографія теми є різнонаціональною і нерівномірною. Найкраще досліджені загальний перебіг кампанії 1812 р., історія Рейнського союзу та військові операції Великої армії. Водночас досвід саме німецьких солдатів, їхнє перебування в полоні та подальше залучення до Русько-німецького легіону потребують комплексного узагальнення.

Джерельна база дослідження складається з кількох груп джерел. Першу групу становлять мемуари, щоденники та спогади учасників подій. У роботі використано свідчення обер-лейтенанта вюртемберзької служби Х.-Л. Ієліна, Ф. Ю. Зодена, баварського обер-лейтенанта Ф. фон Фуртенбаха, вестфальського капітана Т. фон Папета та інших очевидців. Ці матеріали дають змогу відтворити повсякденний досвід німецьких солдатів, їхнє ставлення до служби, перебування у поході, полоні та контакти з місцевим населенням.

Другу групу джерел становлять документи військово-політичного характеру: листування М. Кутузова, матеріали О. Михайловського-Данилевського, збірники документів про наполеонівські війни, а також матеріали, пов'язані з діяльністю К. фон Штейна і К. фон Клаузевіца. Вони дають змогу розкрити політичний контекст створення Русько-німецького легіону та ставлення союзників до використання німецького військового ресурсу.

1 Putzki R. Die Russisch-Deutsche Legion 1812-1814. Charlottenburg, 1912.

2 Jomini A. Рассуждения о великих военных действиях. Санкт-Петербург, 1809-1817.

3 Сушко В. М. Наполеонівські війни та Україна: міжнародні зв'язки, політичні стосунки, соціально-економічні наслідки. Київ, 2011.

Третю групу джерел становлять нормативні документи Російської імперії: урядові розпорядження, накази та інструкції щодо утримання військовополонених, їхнього розміщення у губерніях, матеріального забезпечення, поліцейського нагляду та порядку використання полонених у господарських роботах. До цієї групи належать, зокрема, документи, опубліковані у «Полном собрании законов Российской империи», а також «Учреждение для управления Большой действующей армии» 1812 р., яке регламентувало управління діючою армією та порядок військової адміністрації.

Залучення цих груп джерел дозволяє поєднати особистий досвід учасників подій із нормативним і військово-адміністративним контекстом, без чого тема німецьких солдатів Великої армії у кампанії 1812 р. виглядала б однобоко.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі участі німецьких солдатів Великої армії у кампанії 1812 р., їхнього бойового досвіду, умов перебування в полоні та подальшого залучення частини цих військових до Русько-німецького легіону.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- розкрити політичні передумови створення Рейнського союзу та залежність німецьких держав від Наполеона;
- визначити кількісний склад і походження німецьких контингентів у складі Великої армії;
- з'ясувати мотиви служби німців у наполеонівській армії;

1 Зоден Ф. Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии. Пенза, 2006.

2 Учреждение для управления Большой действующей армии. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1812.

3 Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXXII: 1812-1814. Санкт-Петербург, 1830.

- проаналізувати участь німецьких солдатів у бойових діях кампанії 1812 р.;
- охарактеризувати умови перебування німецьких військових у поході, під час відступу та в полоні;
- дослідити масштаби втрат, полону та виживання німецьких солдатів;
- висвітлити процес формування Русько-німецького легіону та його політичне значення;
- показати роль легіону у Визвольних війнах 1813-1814 рр. проти Наполеона.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності та системного підходу. У роботі використано хронологічний, історико-порівняльний, проблемно-тематичний методи, а також методи аналізу, синтезу та узагальнення.

Наукова новизна роботи полягає у спробі комплексно розглянути долю німецьких солдатів Великої армії у кампанії 1812 р. через поєднання військової історії, історії повсякденності, історії полону та політичної історії Русько-німецького легіону.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані під час вивчення історії наполеонівських війн, історії Німеччини та Російської імперії початку XIX ст., а також у дослідженнях, присвячених військовополоненням і багатонаціональному складу армій доби Наполеона.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку літератури. У першому розділі розглянуто політичний контекст створення Рейнського союзу, залежність німецьких держав від Наполеона, кількісний склад німецьких контингентів і мотиви служби німців у французькій армії. У другому розділі проаналізовано участь німецьких військ у кампанії 1812 р., умови походу, бойові дії та втрати. Третій розділ присвячено проблемі полону, умовам перебування німецьких

солдатів у російських губерніях і свідченням очевидців. У четвертому розділі висвітлено трансформацію досвіду німецьких військових: від полонених Великої армії до союзників Росії у складі Русько-німецького легіону.

Загальний обсяг роботи становить 85 сторінки.

РОЗДІЛ І. НІМЕЦЬКІ КОНТИНГЕНТИ У ВЕЛИКІЙ АРМІЇ

1.1. Політичний контекст: Рейнський союз і залежність німецьких держав від Наполеона.

Німеччина межувала з наполеонівською Францією і з соціально-економічних та політичних причин приваблювала Наполеона Бонапарта. Він ретельно обдумував та виношував плани щодо її захоплення і використання людських та матеріальних ресурсів для подальшого завоювання Європи, що й сталося після 1806 р.

На момент створення Рейнського союзу Німеччина терпіла низку потрясінь: «реформація, Тридцятирічна війна та Вестфальський мир, війни Карла-Теодора проти Леопольда, Фрідріха Великого проти Марії-Терезії, війна 1799 р. міцно потрясли німецьку імперію»¹.

Наполеон у 1806 р. вирішує завоювати деякі області Німеччини. Рухаючись на північ, пруська армія зменшувалась. Гогенлое оточили за Пренцелау, на шляху до Штеттина. Французькому маршалу Ланну здалася фортеця Шпандау, де було багато бойових припасів. Лассаль теж підійшов до Штеттина. Фортеця пала, а керівним складом пруської армії оволіла паніка. 27 жовтня Наполеон отримав ключі від воріт Берліну. Імператор наказав, щоб місто жило спокійним життям ².

Після захоплення Берліну, французькі війська перейшли до знищення німецької армії. Згодом такий натиск витримала лише 20 тис. солдат німецької армії на чолі з Блюхером. Вона тікала на північ від переслідувань маршалів Бернадота, Сульта, Мюрата. Блюхер підійшов до кордонів із Данією, але його не впустили в країну, бо боялися армії Наполеона. Блюхеру довелося датися французьким військам під Любеком. Останнім оплотом пруських солдат залишився Магдебург. Маршал Ней взяв це місто. Так пала Прусія ³.

Сильною країною-лідером стала Прусія, а на другому місці після неї було Баварське курфюрство. Ним правили відносно пасивні курфюсти Віттельсбахи, які стабільно були спільниками Франції та постійно укладали з нею договори. Після перемог Бонапарта у 1805 р. біля Маренго та Хохенліндені Баварія знову стала спільницею Франції. Після битви при Ульмі австрійські війська капітулювали перед французькими. У заключному мирному договорі між Австрією, Росією з одного боку та Францією з іншого, Баварія отримала австрійські Тироль та Форальберг. Баварію оголошено королівством, а королем став Максиміліан-Йосип Віттельсбах. Зближенню Франції та Баварії сприяв шлюб пасинка Наполеона Євгена Богарне з баварською принцесою Августою. Таким чином, у 1806 р. Баварія однією з перших увійшла до складу Рейнського союзу. Пізніше до неї приєдналися Вюртемберг, Гегенбург, Баден, Берг, Гессен-Дарштадт, Нассау.

12 і 16 липня 1806 р. в Парижі було підписано договір про створення Рейнського союзу німецьких монархій, до якого увійшло 16 німецьких держав, що офіційно заявили про вихід зі складу Священної Римської імперії. Таким чином остаточно оформився Рейнський союз та була перекроєна мапа Німеччини: з 51 вільного міста Наполеон залишив лише п'ять, решта ж були передані десятку найбільших держав. Та ж доля спіткала сотні дрібних князівств, церковні володіння та землі імперських лицарів. До складу Рейнського союзу увійшли: Баварія, Вюртемберг, Гегенбург, Баден, Берг, Гессен-Дарштадт, Нассау та вісім німецьких князівств¹.

1 Жомини Г.В. Политическая и военная жизнь Наполеона Москва : Эксмо, 2013. 180 с С 115

2 Тарле Е. В. Наполеон. Минск : Беларусь, 1992. 429 с. С. 182

3 Там само. С. 170.

26 вересня пруський король Фрідріх Вільгельм надіслав Наполеону ультиматум з вимогою піти з Німеччини. У відповідь на це 6 жовтня Наполеон пішов війною на Прусію. Із чітким прагненням знищити пруську армію. Тому наказав Даву вирушати з армійським корпусом у Наумбург.

8 жовтня 1806 р. Наполеон дає наказ про наступ на Саксонію. Бій за Прусію розпочався 14 жовтня 1806 р. Французька армія проявила мистецтво ведення бою, майстерно застосувавши корпуси Сульта, Лана, Ожеро, Нея, Мюрата. Залишки пруської армії досягли Веймара, але вони були теж знищені. Французькі солдати підбирали все, що залишали пруські солдати: провіант, екіпажі, коней артилерію»¹. Отже, всі сили пруського війська були розгромлені під Єною та Ауерштедтом.

До 1808 р. до Рейнського союзу приєдналися ще 23 німецькі держави. Вже внаслідок поразки Пруссії проти Франції у битві при Єні до його складу увійшли багато центрально- та північнонімецьких дрібних держав. У 1808 р. Рейнський союз досяг своїх найбільших розмірів. Він охоплював чотири королівства, п'ять великих герцогств, тринадцять герцогств, сімнадцять князівств, а також незалежні ганзейські міста Гамбург, Любек та Бремен. Останнім до Рейнського союзу приєднався князь Ангальт-Дессау та отримав у відповідь титул герцога. Осторонь залишилися лише Пруссія, Австрія.

Назва нової конфедерації навмисно була вибрана ідентичною союзу півсотні німецьких князівств Рейнського регіону, які під егідою французького короля Людовика XIV об'єдналися проти імператора Фердинанда III Габсбурга.

Очолював Рейнський союз барон д'Алберга. На момент заключення договору він обіймав посаду архіканцлера, але згодом планувалося надати йому титул князя-примаса².

¹ Тарле Е. В. Наполеон. Минск : Беларусь, 1992. 429 с. С. 160.

За угодою, Рейнський союз повинен був мати загальні конституційні органи, а його члени, більшість яких були підвищені у статусі, були зобов'язані надавати Франції військову допомогу. Заздалегідь подбавши про титул імператора Австрії, 6 серпня Франц II оголосив про складання з себе титулу і повноважень імператора Священної Римської імперії й одночасно він звільнив імперські князівства, стани, чини та посадових осіб імперських установ від обов'язків, накладених на них імперською конституцією. Після майже тисячолітньої історії Священна Римська імперія німецької нації припинила своє існування.

З моменту заснування в Рейнського союзу настав період реформ, які носили раціонально-конструктивний характер і мали політичний контекст. Проблеми правової та адміністративної інтеграції викликали сильні суперечки.

Реформи Рейнського союзу базувалися на принципах Французької революції 1789 р., ідеї створити нову державу на основі емансипації рівноправних та вільних власників у громадянському суспільстві. Перевага надавалась не участі нації у державі, а інтеграції управління, централізації влади. Суспільні досягнення революції залишалися інтегрованими у модернізовану суспільну систему¹.

В реальному житті реформи в Німеччині стали реформами чиновництва і щодо цього етапом боротьби чиновників з феодалізмом, реформатори самі створили корпус бюрократії.

Найважливішою частиною реформ була організація нового уніфікованого та ефективного управління. Створено нові адміністративні округи. Між громадами та міністерськими установами засновано нижчі та середні рівні.

1 Тарле Е. В. Наполеон. Минск : Беларусь, 1992. 429 с. С. 169.

2 Жомини Г.В. Политическая и военная жизнь Наполеона Москва : Эксмо, 2013. 180 с. С 118.

Управління стало єдиним, конкуруючі органи влади - скасовані, компетенції - розмежовані. Органи влади середньої ланки підпорядковувалися самостійним чиновникам із владою французьких префектів. На нижчі органи влади перейшло більше обов'язків виконавчих органів влади. Станово-корпоративне управління у комунах було скасовано, общинне управління - одержавлено, бургомістри призначалися державою. Припинилося достаток феодалських, церковних, комунальних, корпоративних управлінь та привілеїв. Здійснювалися єдине державне регулювання та нагляд за громадськими справами².

Хаос вищих органів влади і компетенції були замінені міністерствами з чіткою відповідальністю. Права та обов'язки нової держави, чиновників були чітко регламентовані. Змінилися взаємини уряду та монарха: кабінетну систему було скасовано, роль безвідповідальних радників монарха суттєво обмежили. З цього часу монарх стає функціонером монархії³.

Кожне державне формування Рейнського союзу на рівних правах регулювалося загальною конституцією. ¹ За договором Рейнський союз повинен був мати загальні конституційні органи, що проте незабаром було відкинуто внаслідок прагнення більших членів союзу до самостійності. Бундестаг, організований головуючим князем Карлом Теодором фон Дальбергом, так і не зібрався, оскільки у ньому відмовлялися брати участь насамперед Вюртемберг та Баварія. Проте влада Наполеона була тут слабшою, ніж влада німецького імператора².

У державах Рейнського союзу, що реформуються, певну роль відіграла ідея конституції. Зі скасуванням станових органів з'явилася ідея національного

¹ Александров А.А. Рейнский союз - аспекты политико-государственной эволюции // Ярославский педагогический вестник. 2007. № 4. С. 70 - 75. С. 71

² Там само. С. 71.

³ Там само. С. 72.

представництва, прагнення зміцнити зв'язок нації та держави. Проте лише дві конституції побачили світ: Вестфальська (1807 р.) та Баварська (1808 р.)³.

Змінювалось політичне становище дворянства. В новій монархічно-бюрократичній державі даний стан суспільства втратив цілу низку своїх привілеїв: монополію на зайняття деяких посад та офіцерських місць, особливу підсудність, хоч і зберігало певне особливе становище.

Урядовим указом у листопаді 1808 р. було запроваджено нове міське управління. Міщани обирали зі свого середовища представників міської ради, відповідальних за фінанси, будівництво, організацію шкіл, соціальну опіку бідних. Міський голова обирається з-поміж представників міської ради і безпосередньо керує справами міста ⁴.

Рейнський союз передбачав позбавлення феодалної залежності селян, але на практиці задум вдалося позитивно здійснити тільки на лівому березі Рейну. Тут визволення селян було успішним.

Військова організація також орієнтувалася на французький приклад і продовжувала правила XVIII ст.: конскрипція і термін служби, з одного боку, можливість буржуазному освіченому шару відкупитися від служби ¹.

1 Мысли о будущем состоянии областей Рейнского союза // Политический, статистический и географический журнал, или современная история света. 1808. Ч.IV. кн.1, октябрь. С.56-61. С. 59

2 Там само. С. 60.

3 Александров А.А. Рейнский союз - аспекты политико-государственной эволюции С. 70-75. С. 73

4 Мысли о будущем состоянии областей Рейнского союза // Политический, статистический и географический журнал, или современная история света. Вказ. твір. С. 57.

Рейнський союз був значною мірою військовим альянсом, який надавав Франції численні військові контингенти. У відповідь багато з них були підняті у статусі (Баден, Гессен-Дармштадт, герцогства Клеве та Берг стали великими герцогствами, а Вюртемберг та Баварія - королівствами), а також досягли часом великого розширення своїх володінь. Після створення Рейнського союзу німецькі князівства зобов'язувались залучати свій військовий контингент до армії Наполеона Бонапарта. Німці, зі своїми становми традиціями та найманством, поступалися революційним та буржуазним принципам французької нової армії².

Рейнський союз розпався у 1813 р. після поразки Наполеона в битві народів під Лейпцигом і на сьогодні єдиним його членом, що зберіг незалежність, є князівство Ліхтенштейн.

Таким чином, створивши Рейнський союз, Наполеон сформував буферний простір на північному сході Франції. Також імператор впливав на торгівельну політику в регіоні. Створивши таке державне формування Франція зберегла сили, завдяки яким змогла протистояти Пруссії та Австрії.

Разом з тим Рейнський союз сприяв процесу централізації влади в німецьких землях. Наполеон об'єднав дрібні державні формування Реформи подолали недієздатний режим і поставили на його місце централізовану, єдину, секуляризовану та бюрократичну державу. Нове управління забезпечувало існування держави та регулювало суспільне життя. Під тиском Наполеона та частиною по власній необхідності держави Рейнського союзу розвинули також основні риси поліцейської держави.

1 Александров А.А. Рейнский союз - аспекты политико-государственной эволюции // Ярославский педагогический вестник. 2007. № 4. С. 70 - 75. С. 72

2 Копылов Н.А. «Нашествие двенадцати языков»: война 1812 года глазами солдат-иностранцев «Великой армии»

1.2. Кількісний склад і походження військ: Баварія, Саксонія, Вюртемберг, Баден, інші князівства.

Після створення Рейнського союзу німецькі князівства отримали обов'язок доєднати своє військо до Великої армії Наполеона. «Тут чітко проявилась різниця між новою військовою машиною Франції, заснованою на революційних та буржуазних принципах, та феодальною, німецькою, що спиралася на станову традицію та принцип намісництва»¹.

Пруська армія налічувала велику кількість колишніх кріпосних селян, які звикли до фізичних покарань, тому шпіцрутени для них не були новиною. Офіцерську службу несли тільки представники дворянського стану.

Збільшення баденської армії спонукало владу до залучення окрім аристократів, представників середніх класів. З цією метою створена система кар'єрного заохочення. Особливо це реалізувалось серед баденських солдат. Вони мали «репутацію відважних та надійних солдат. При відступі від Москви баденська бригада залишилась однією з небагатьох, не бросивших свої знаряддя»².

Звернемо увагу на військо королівства Баварія. Модернізація війська проходила на зразок французької армії. Разом з тим вводилась певна кастовість, адже офіцером баварської армії міг стати лише дворянин. Після відміни кріпосного права селяни більш охоче стали до лав армії. У 1812 р. воно входило до складу 6-го армійського корпусу. Кордон з Російською імперією перетнуло близько 30 тис. осіб. До 6-го корпусу входили 19-та та 20-та піхотні дивізії та 21-а та 22-а королівські бригади. Загальна кількість його складала у 1811 р. 12 піхотних полків, 6 легких піхотних батальйонів, кожен з яких належав до відповідної лінійної бригади, та 4 легкокінних полки. Корпус очолив французький генерал Г. Сен-Сір.

19-ою дивізією керував генерал Б. Еразмус фон Деруа, 20-ю - К. фон Вреде. Командний склад дивізій був німецьким, на відміну від командування корпусу, що складався з французьких офіцерів.

Кожна дивізія включала три бригади, по два піхотні полки та легкий піхотний батальйон. У деяких розкладах кавалерійські бригади входили до дивізій. Коли німецькі солдати перетинали кордон з Російською імперією, в корпусі перебувало 26 300 солдат та 58 одиниць зброї. Між собою полки розрізнялися кольорами сукна (коміри, обшлагаи, лацкани); полки з однаковим кольором відрізнялися кольором гудзиків.

Спочатку легкі піхотинці носили світло-зелені мундири, але в 1809 р. для них були введені темно-зелені мундири з чорними лацканами і обшлагами; тепер батальйони відрізнялися лише кольором комірів та гудзиків. Головними уборами і лінійної та легкої піхоти Баварії були шкіряні каски особливого стилю, прикрашені чорним вовняним плюмажем-«гусеницею».

Баварська артилерія складалася з шести піхотних та чотирьох кінних батарей, в кожній з яких налічувалось 4 гармати і 2 гаубіці.

Корпус складався з двох піхотних дивізій та двох кавалерійських бригад. Кожна піхотна дивізія включала три піхотні бригади, а ті, у свою чергу, склалися з двох лінійних полків і одного легкого піхотного батальйону (винятком була 3-я бригада 19-ї дивізії, що складалася з одного лінійного полку і одного легкого батальйону). Кожна кінна бригада корпусної кавалерії включала два легкокінні полки; таким чином, у 6-му (Баварському) піхотному корпусі було чотири легкоконні полки. 1-й і 2-й баварські легкоконні полки, що

1 Копылов Н.А. «Нашествие двенадцати языков»: война 1812 года глазами солдат-иностранцев «Великой армии» // Вестник МГИМО. 2012. № 5. Т. 18. С.49-55. С.50.

2 Там само. С. 50.

не увійшли до складу корпусу, були надані резервній кавалерії і входили до складу 3-го кавалерійського корпусу дивізійного генерала Груші.

6-й Баварський піхотний корпус, як і 3-й резервний кавалерійський корпус, був наданий Центральному угрупованню Великої Армії, яким командував Ежен Богарне. Під його командуванням баварці наступали на Вільно з півдня, щоби не допустити з'єднання російських армій. Після поразки маршала Удіно під Клястицями йому на допомогу було кинуте Баварський

корпус. Здійснивши стрімкий марш-кидок, Баварський корпус 17 серпня під Полоцьком вступив у дводенну битву з російським корпусом генерала Вітгенштейна. Добре навчені військовій справі баварці показали себе з найкращого боку: зламавши оборону лівого флангу та центру росіян, вони захопили в полон артилерійську батарею. Від розгрому російські війська врятувала раптова атака кавалерії, під прикриттям якої Вітгенштейн відвів свої війська з-під удару. У дводенній битві під Полоцьком Баварський корпус втратив одного генерала вбитим та двох - пораненими; вбито та поранено було також 155 офіцерів та 1807 солдатів. За цей бій Сен-Сір отримав маршальське звання, а баварці - славу хоробрих і вмілих солдатів.

Мобілізація баварських військ розпочала 5 лютого, а похід розпочався 11 березня 1812 р.¹

Згадку про ці події залиши Фуртенбах зазначає. Що «під час битви при Березені, а сам 4 грудня 1812 р. біля Вілейки розміщалися 4-й вестфальський піхотний полк, гессенський полк був у резерві»².

Після боїв під Полоцьком ближче до жовтня 1812 р. у корпусі налічувалось близько 2000 осіб, але сталося підкріплення близько 3500 осіб та 16 знарядь. Поповнення було саме баварцями. До корпусу доєднали дві бригади, які складали ся з 6120 осіб вестфальців, гессенців та саксонців з 6-ма знаряддями. Згодом сталося так, що від корпусу залишилося близько 1000 осіб.

13-й баварський полк передано до складу 7-ї піхотної дивізії 10-го корпусу.

1-й та 3-й легкокінні полки з Баварії входили до складу 16-ї бригади 3-ї дивізії легкої кавалерії 3-го кавалерійського корпусу. Солдати дивізії брали участь у битві при Красному та атакували 27-у дивізію генерала Неверовського. Баварці проявили себе в Смоленській битві та біля Валутіної гори. Перед Бородинською битвою залишилась половина особового складу. Бородино було невдалим для дивізії, адже солдати потрапили під вогонь батареї Раєвського. У другій половині дня німецькі солдати зіткнулися з руськими драгунами і залишилось 200 осіб. Згодом дивізія брала участь у Тарутинському бою. Отже, баварські солдати зазнали великих втрат в поході на Росію.

Саксонські війська займали значну частину армії Рейнського союзу. Вони входили до складу 3-го кавалерійського та 9-го корпусу та брали участь у кампаніях 1806-1813 рр. 10 квітня 1812 р. близько 500 тис. осіб виступили з Берліну, Везелю Гамбургу Дрездена, Майнцю, Мюнхена для участі у французькій компанії проти Російської імперії¹. Бутурлін Д. наводить наступні дані про участь німецьких військ у війні 1812 р. Баварська армія налічувала 40 000, саксонська - 30 000, вестфальська - 30 000, вюртемберзька - 15 000, баденська - 9 000 солдат².

Отже, Наполеон Бонапарт зібрав в Рейнському союзі армію, що складалася з баварських, баденських, вюртемберзьких, саксонських воїнів. Вони брали участь у бойових діях в Російській імперії, в тому числі і битві при Бородіно. Саме їх частина потрапила у російський полон, а також переживала холод голод. Залучення німців Наполеоном до бойових дій показало

¹ Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 182.

² Там само. С. 187.

спроможність цієї нації брати участь і сприяти перемоги французької армії на великих полях битв.

1.3. Мотиви служби німців у французькій армії.

Рейнський союз утворився на конфедеративних засадах. Першим питанням, яке необхідно було вирішувати новій державі - поповнення армії Наполеона Бонапарта на 63 000 військових. Тобто німецьке суспільство територій, що ввійшли до складу Рейнського союзу, терміново повинно було набирати новий військовий контингент із місцевого населення.

У багатьох державах (зокрема у Вестфалії та Бергу) запроваджувалася французька система конскрипції за законом Журдана-Дельбреля 1798 р., яким встановлено принцип всезагальної військової повинності. Кожен німець є солдатом і у його обов'язки входить захист батьківщини.

Так, баварці набрали 30 000 і діяли сумісно з французькою армією. Вони брали участь на всіх фронтах, окрім іспанського.

Німці служили у Великій армії Наполеона переважно через політичну залежність німецьких держав після створення Рейнського союзу від наполеонівської Франції. Обов'язковими для Рейнського союзу стали рекрутські набори, які стосувалися низів суспільства. Німецьке населення мало ідеологічний вплив ідей Французької революції, яка привертала до себе прибічників, пропагуючи ліквідацію феодалізму. Серед молодих людей також існувало прагнення до кар'єрного зростання. Примус використовували, як правило для німецьких солдат, а вже офіцерський склад армії Рейнського союзу часто підтримував імператора Наполеона.

1 Подробный список всех корпусов составлявших французскую армию, вышедшую в поход против России в 1812 г. Москва, 1813. С. 3-4

2 Бутурлин Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 г. СПб, 1823-1824. Ч. 1-2.

Для Баварії, Вестфалії Вюртемберга, Саксонії постачання військових до лав армії стало обов'язком.

Німецька ліберальна інтелігенція та буржуазія вбачали у військвій службі визволення від фодальної роздробленості. Також як перспектива розглядалось стабільне забезпечення та просування по службі поза знатним походженням, якщо чоловік бере участь у військових походах. До того ж певна частина німців прониклась ідеями Велико французької революції, кі пропагували свободу, рівність, братеерство, тобто поза становість суспільства.

Професійні військові були зацікавлені служити сильній державі, якою була на початку XIX ст. Франція.

Ф. Ю. Зоден не за власною волею потрапив до Російської імперії у складі Великої армії, а виконував наказ свого правителя¹. Тодор фон Папет був професійним військовим і в чині лейтенанта Вестфальської армії воював в

Іспанській війні (1808-1810 рр.), а в Російську імперію відправився в чині капітана¹.

Отже, мотиви служби німців у французькій армії мають різноманітний характер. Представники дворян та інших провідних верств населення розділяли цей обов'язок і підтримували діяльність Наполеона. Професійні військові розглядали руську компанію як наказ Наполеона, який треба виконувати. Для немотивованих низів суспільства служба в лавах армії Рейнського союзу стала примусом. Такі солдати ставали втікачами та зрадниками.

Висновки до I розділу

Таким чином, створивши Рейнський союз, Наполеон сформував буферний простір на північному сході Франції. Також імператор впливав на торгівельну

¹ Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.-64 с.С. 26.

політику в регіоні. Створивши таке державне формування Франція зберегла сили, завдяки яким змогла протистояти Пруссії та Австрії.

Разом з тим Рейнський союз сприяв процесу централізації влади в німецьких землях. Наполеон об'єднав дрібні державні формування Реформи подолали недієздатний режим і поставили на його місце централізовану, єдину, секуляризовану та бюрократичну державу. Нове управління забезпечувало існування держави та регулювало суспільне життя. Під тиском Наполеона та частиною по власній необхідності держави Рейнського союзу розвинули також основні риси поліцейської держави.

Наполеон Бонапарт зібрав в Рейнському союзі армію, що складалася з баварських, баденських, вюртемберзьких, саксонських воїнів. Вони брали участь у бойових діях в Російській імперії, в тому числі і битві при Бородіно. Саме їх частина потрапила у російський полон, а також переживала холод голод. Залучення німців Наполеоном до бойових дій показало спроможність цієї нації брати участь і сприяти перемоги французької армії на великих полях битв.

Мотиви служби німців у французькій армії мають різноманітний характер. Представники дворян та інших провідних верств населення розділяли цей обов'язок і підтримували діяльність Наполеона. Професійні військові розглядали руську компанію як наказ Наполеона, який треба виконувати. Для немотивованих низів суспільства служба в лавах армії Рейнського союзу стала примусом. Такі солдати ставали втікачами та зрадниками.

¹ Рохмистров В. Г. Русская компания 1812 г. по дневнику капитана Т. фон Папета из Брауншвейга // Военно- исторический журнал. 2010. № 2. С. 70

РОЗДІЛ II. УЧАСТЬ У ПОХОДІ 1812 РОКУ

2.1. Бойові дії за участю німецьких військ (Смоленськ, Бородіно, Березина).

В планах Наполеона Бонапарта на використання німецької армії були бої від Смоленську і до перемоги, але обставини сталися так, що солдати воювали до Березини і армія була розгромлена.

Першим крупним населеним пунктом, з якого розпочались бойві дії для німецьких військових на території Російської імперії, став Смоленськ (16-18 серпня 1812 р.).

Наполеонівське військо не мало успіху при взятті Смоленську. На початку серпня маршали М. Ней і Й. Мюрат атакували кавалерію генералів М. Раєвського і Д. Дохтурова. «Кілька днів вони прикривали відступ російських військ. Французи намагалися обійти Смоленськ, але зустріли героїчний опір солдатів і офіцерів дивізії генерала Д. Неверовського. Мешканці Смоленська стали на захист міста. Російські війська покинули місто лише після знищення порохових складів»¹. В історіографії є згадки, що французькі війська, в тому числі і німці в їх складі, займалися пограбуванням, знищували харчі та фураж. «Відступ російських військ приписували військовому міністру М. Барклаю де Толлі, який у цих обставинах діяв правильно. Наприкінці серпня головнокомандувачем російською армією було призначено учня О. Суворова фельдмаршала М. Кутузова»².

6-й корпус, в складі якого перебували баварські німці, відправлено на допомогу маршалу Удіно під Полоцьк. Ще не беручи участь у боях, баварці почали хворіти та дезертувати. Перша битва корпусу сталася під Полоцьком і завершилася великими втратами та пораненням генерала фон Деруа. Командування перейшло до генерала Вреде, а із залишків солдат створили дві звідні бригади. Після бою під Білим баварців залишилось 4560 осіб.

Добре воювали баварці у другій битві під Полоцьком, але втратили обоз і всі прапори батальйону.

Німецькі корпуси під командуванням Шварценберга та Реньє вели наступ на Україну і протягом липня-серпня відбувалися жорсткі бої. Російська армія завдала їм кілька поразок, але згодом відійшла за Стир, до Луцька¹. Німецькі солдати захопили Ковель і Володимир-Волинський. Армія Тормазова не могла утримати рубежі і на допомогу козацьким загонам прибув зі своїм військом П. Чичагов. В жовтні ця армія була біля Брезини. П. Чичагов отримав завдання слідувати та стежити за арміями Шварценберга та Реньє².

Важливою подією для німецьких солдат стала Бородинська битва. Т. фон Папет описав день Бородинської битви в своїх щоденникових записах. 7 вересня 1812 р. солдати йшли в парадній формі дві години на місце, де зайняли позиції і почали долітати ворожі ядра та гранати. У французької армії було 80 гаубиць. «Ми рушили зімкнутою колоною, пройшли прикрите кущами дефіле і вишукались пред ним проти ворожої кавалерії, яка помітила нас, але не атакувала і відпустила. Тут під зброєю та картечню ми втратили багато людей. В кінці заростей ми вишукались для бою, але були помічені російською батареєю. Нашим завданням було обійти ліве крило ворога та вдарити по ньому разом з поляками³. Т. фон Папет розташовувався на відкритій місцевості і тому втратив багато людей, йшов обстріл ядрами та гранатами. Тільки через 4 години він отримав наказ наступати. В результаті наступу ворог відступив. Далі Т. фон Папет пише: «від нашої артилерії ворого значно постарждав та відступив. О 7 годині вечора битва закінчилась. Наши втрати чималі: 1 генерал майор (Дама)

¹ Сушко В. М. Наполеонівські війни та Україна: міжнародні зв'язки, політичні стосунки, соціально-економічні наслідки. Київ, 2011. С. 125-194. С. 181.

² Там само. С. 182.

вбитий, 2 генерали поранені (Тарро та фон Лепель), один легко поранений (фон Борстль). В нашому полку вбито 32 і поранено 200 солдат, поранені капітани Цейц, фон Беткер та Шіммельпфенг, лейтенант Лангнекер; полковий ад'ютант Бауке помер після поранення»¹.

12 вересня, за даними Т. фон Папета, солдати вийшли на Московський шлях та очікували колону біля Можайську.

«5 листопада під містечком Лосицею козаки зустрілися з німецьким загоном і розпочався бій. Він тривав з 12:00 до вечора. Ескадрони українських козаків, рішуче атакуючи, вривалися в розташування ворога і знищували його». Німці намагалися чинити опір, але зазнали втрат і були оточені козаками»².

«13 листопада загін за особистим розпорядженням Кутузова захопив Могилів з усіма його велики продовольчими запасами»³.

В ході битви при Березені загін, де був Фуртенбах, опинився біля Вілейки. Об 11 ранку ворог пішов у атаку, але її відбито. Через годину для ворога підвезли 4 зброї, вогонь з яких завдав великі втрати. 4 години велась перестрілка. Сильно постраждав вестфальський полк. О 6 годині частина загону під командуванням генерала Бекера направились до селища Нароч. Селища та міст спалені. Поранені згоріли у вогні»⁴.

4 грудня 1812 р. в тилу наполеонівської армії з'явилися козаки, яких було 2 000. Вони належали до війська Милорадовича⁵. Німецькі солдати попередили свого генерала Вреде, що будуть битися з козаками до останнього, але

1 Гербильський Г. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. Укривдав ЦККП(б)У, 1943. 20 с. С. 14

2 Там само. С. 14.

3 Дневник фон Папета // Военно-исторический журнал. 2010. № 2. С. 70- 78. С. 73.

ожеледиця завадила бою, довелося кинути зброю. Сім разів солдати витримували атаки казаків і солдати Великої армії розпочали відступ. Було важко рухатись, бо заважали по ожеледиці скрині зі снарядами, всюди лдали золоті монкти та асигнації, хутро, церковний інвентар. Французькі війська при вигляді церков Вільни кимнули німецьких солдат і втікли. Баварські солдати залишились на місці¹. Коли баварські солдати дійшли до Вільни, то їх періодично обстрілювала артилерією руська армія і тільки за стінами монастиря, де перебували французькі солдати, баварці знайшли прихисток². Згодом із залишків баварських солдат сформували сводну роту. Саксонці та франкфуртський батальйон на шляху до Немана були атаковані³.

«10 грудня війська генерала Сакена виступають з Ковеля в останній похід проти корпусів Шварценбаха і Реньє. В авангарді йде загін генерал-майора Лисаневича. В складі його були: 2-й український козачий полк, два донських, Чугуївський уланський і 4 гармати кінної артилерії. Ранком 14 грудня частини загону Лисаневича оточили Білосток і, атакувавши ворога, зайняли місто»⁴.

«30 грудня відбувся один з останніх боїв вітчизняної війни 1812 р. - бій під Венгеровим. Ворогомав перевагу в артилерії та піхоті. Французи зазнали поразки»⁵.

1 Дневник фон Папета // Военно-исторический журнал. 2010. № 2. С. 70- 78. С. 74.

2 Г.Гербільський Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. Укрвидав ЦККП(б)У, 1943. 20 с С. 15.

3 Там само. С. 11.

4 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 188

5 Там само. С. 187.

Захищаючи Пінськ, армія Потрясова відступали на Турів. «Відступ цей був дуже складний: весь час доводилося пробиватися крізь лави в кілька разів Потрясова підійшов до підйомного мосту, щоб переправитися через ріку, його перестріли німці, відкривши сильний вогонь. Руські солдати захопили в полон офіцера і 23 солдатів. Потрясов ввійшов у Турів. Німці втратили сотні убитими, пораненими і полоненими»⁶.

Про важкий шлях наполеонівської армії від Москви по Смоленському шляху писали навіть енциклопедії⁷. У складі Великої армії там перебували і німецькі солдати. Біля Малоярослава Наполеон вимушений був повернути на Смоленський шлях, який сама Велика армія і розгромила.

Отже, німецькі війська Рейнського союзу у складі Великої армії Наполеона Бонапарта брали активну участь у всіх головних битвах війни 1812 р.: Смоленськ, Полоцьк. Бородіно, Березина. Участь у таких подіях сприяла підвищенню майстерності ведення бою, володіння зброєю, вміння швидко приймати важливі рішення. Військо отримало неоціненний досвід ведення бою.

1 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 190

2 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 191

3 Там само. С. 192.

4 Гербильський Г. Українські козацькі полки і українськ ополченн у Вітчизняній війні 1812 року. Укрвидав ЦККП(б)У, 1943. 20 с С. 16

5 Там само. С. 16.

6 .Гербильський Українські козацькі полки і українськ ополченн у Вітчизняній війні 1812 року. Укрвидав ЦККП(б)У, 1943. 20 с С. 17

7 Буцик А.К. Вітчизняна війна 1812 // Українська радянська енциклопедія. - К., 1960. - Т.2. - С.505

Але також поруч знаходились деякі особи, для яких, навпаки, труднощі спонукали до дезертирства та зради.

2.2. Особливості перебування в умовах російської кампанії (клімат, хвороби, голод)

В ході російської кампанії «Велика армія» Наполеона Бонапарта зіткнулася з труднощами, які диктувала природа країни. Вони з'явилися в процесі ведення бойових дій, і повернутися назад умовах було важко. Клімат Російської імперії, особливо її північних регіонів, виявився не таким м'яким, як звикли солдати Наполеона. Сильні, незвичні для німьких солдат, морози породжували нові проблеми: хвороби та голод. Армія в решті-решт самостійно почала шукати засобів існування для себе.

Багато фактів, що підтверджують вищенаведену думку, міститься у мемуарах та спогадах німецьких військових наполеонівської армії.

Звертаючись до мемуарів Ф. фон Фуртенбаха зазначимо, що він писав як 22 червня 1812 р. Наполеон відвідав їх табір та вмовляв «потерпіти і провіант буде доставлений»¹.

Перші труднощі, з якими зіткнулась наполеонівська армія на території Російської імперії, розпочалися на підступах до Смоленська. Не вистачало їжі солдатам та фуражу коням. Бої вели до великих втрат людського ресурсу.

Біля Полоцьку німецький корпус зменшився з 6000 до 1000 осіб. Причиною цього стали не тільки бойві дії. На все вплинули також морози та потрапляння окремих дивізій у полон.

За даними Фрідріха фон Фуртенбаха, баварці погано переносили місцевий клімат, що було видно з хвороб, особливо в холодну пору року. 18 листопада солдати стали під Хулідове. Загін складався із хворих солдат, що лишили

¹ Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 183.

шпиталі¹. Баварець зустрічав хворих німців у постійних дворах, а в одній корчмі нарахував таких 21 особу, з яких живі були 4, але ці четверо тяж боролися зі смерю. Завданням Фуртенбаха було перевірка та ведення статистики по хворим та померлим німецьким солдатам.

Фрідріх фон Фуртенбах ще залишив у мемуарах ставлення до погодних умов в Російській імперії. 20 листопада 1812 р. вони були біля села Лапуні і там залишились на ніч. Він занотував: «вдень йшов дощ зі снігом, а ночами був сильний мороз, відносно продовольства відчувалась нестача. Проте на першому перегоні мені вдалося знайти невелику кількість овочів і крупи та піймати козу. В селі Пориліче знайшов мішок картоплі, свиню та курку»².

Про 2 грудня 1812 р. Ф. фон Фуртенбах пише, що загін прибув до Вілейки, де чекав на «велику армію» Наполеона Бонапарта. Наступного дня з'явилися втікачі цієї армії. Автору жалко було дивитися на них. Холоднішало, а сніг йшов без перерви»³. Солдати не мали теплої одягу.

4 грудня 1812 р. Ф. фон Фуртенбах зазначав, що під час бою при Вілейці «був міцний мороз і кіннота в результаті ожеледиці не могла застосувати суттєвого опору»⁴. В грудні вдарили морози і у багатьох солдат відморозили руки і ноги та частина людей необережно гинула у полум'ї вогнищ⁵. При марші до Вільне багато солдат померло від упадку сил, а бойовим діям завадила ожеледиця, яка не давала пересувати важку зброю⁶.

1 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 186.

2 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 186

3 Там само. С. 187.

4 Там само. С. 187.

5 Там само. С. 189.

У Вільні Ф. фон Фуртенбах разом із товаришами шукали провіант, але зіткнулися з труднощами. З часом вони увірвалися в єврейський будинок, який зайняли французи, але там знайшли лише горілку. В іншому будинку купили хліб та сир. Наступного дня знайшли крупу та варили куліш¹. Після того, як вийшли з Вільні, побачили на дорозі військовий обоз, який не міг рухатися далі, бо коні промерзли та були голодні.

В грудні 1812 р. біля містечка Сморгонь загін Ф. фон Фуртенбаха зустрів рештки «великої армії». Автора вразила подібна картина, адже «по широкому шляху плівся великий та непорядкований натовп людей без порядку та субординації; генерали та солдати йшли у різноманітному одязі і багато з них були схожі на скелети. Шлях був усипаний трупами людей та коней. Невелику кількість зброї везли кавалерійські коні, а кавалеристи йшли поряд і несли на власних плеча частину кінської зброї. Замість чобіт на ногах були лапті або хутряні шкірки»².

Втрати продовольства в грудні 1812 р. були суттєвими. Численні переходи на біваках в холоному снігу міцно сплинули стан духу та здоров'я солдат, багато з яких з-за причини нестачі сил залишались в біваках помирати. Їх кидали напризволяще.

13 грудня блукали лісом. Зустріли селянина. Який домовився проводити нас до містечка Прени. Знайшли доброго селянина і вирішили розпросити його про шлях. Потім дісталися до Балвержишек, де був пункт сбору. Всі солдати пішли до Лик і направились в селище Маки. В корчмі знайшли їжу. Тут прийшли солдати і сказали, щоб всі гуртувалися, бо козаки у великої кількості біля Балвержишки.

Обер-лейтенант вюртембергського 2-го герцога Вільгельма лінійного полку 25-ї піхотної дивізії 3-го армійського корпусу маршала М. Нея Христоф Людвиг фон Ієлін наступним чином описував умови походу з Москви до

⁶ Там само. С. 190.

кордонів Російської імперії: «Настав страшний голод, що зростав з кожним днем, тому що по спустошених дорогах нічого не залишалося і не було жодної надії щось знайти. Багато хто сподівався підтримати свої сили невеликою кількістю цукру, корисується їм з крайньою обачністю; але і цей засіб скоро вичерпався, і довелося задовольнятися кінським м'ясом. Спершу почали вбивати самих худих коней, застреливши їх на місці. ...Французи, перш за все, вирізали коням язика, не добиваючи їх остаточно. При цьому відступ немає нічого гіршого за ті звірства, які люди здійснювали над людьми та тваринами. Собаки, які слідували за армією, були всі з'їдені, в тому числі, мабуть, і моя. Якось увечері, блукаючи по околицях у пошуках їжі, я побачив красивого білого пуделя. Ми з приятелем відразу за ним погналися і швидко з ним впоралися. Його м'ясо ми поділили порівну, і його нам вистачило надовго. Коли його було з'їдено, ми знову взяли за кінське м'ясо»¹.

Озлобелні та виснажені французькі війська спалювали села при чому хати з пораненими та хворими.

На шляху до Прусії вночі була сильна заметіль і військо втратило шлях і після декількох годин блукання і вийшло до великого села, де були розквартировані французькі війська².

Про стан армії, що тікала писав гессенський військовий міністр, німецький генераль Фрідріх Вільгельм фон Лоссберг (1776-1848). Під час війни він обіймав чин підполковника 3-го Вестфальського піхотного полку. У спогадах він зазначає, що був відісланий із своїм другом Хайнцем, з яким п'ять років терпів всі негаразди служби, набрати хворосту для вогнища. Вони зайшли на невеликий пагорбок і раптом побачили жахливу картину: «По дорозі йшла

1 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 191

2 Там само. С. 188.

колона скелетів, що були укутані в ганчір'я. Вона йшла повільно. Цю старшну ходу очолювала імператорська гвардія. Далі просувалися залишки корпусів та натовп тих, хто відстав. Багато хто падав просто на сніг, а через їхні тіла переступали та колона рухалась вперед».¹

Подібні обставини описує фельдфебель 1-го Баденського полку Штейнмюллер: «...якою ж була ця армія, що зветься Великою! Всі тікали хаотично, без ознак строю, без дотримання хоч якоїсь дисципліни. Тільки навколо прапорів та «орлів» йшли ще озброєні люди, ршта не мала зброї, вони кутались в ганчір'я»².

Бачимо інформацію трьох свідків про нестачу продовольства для людей та коней, що розкриває масштабність проблеми з продовольством.

Залишилися мемуари генерал-майора графа Вільгельма Хохберга, спадкоємного принця баденського, командира Баденської бригади 26-ї піхотної дивізії. Він, разом з відступаючою армією дізнався що таке холод та голод при відступі і зазначив в записках: «Я зустрів біля містечка Неманіци обоз із 44 фургонів. Він на початку липня вийшов з Карлсруе та під командуванням лейтенанта Хамеса віз значну кількість сухарів, кашки та чобіт. Прибуття надзвичайно важливого в той момент обоза привело все військо в гарний настрій. Солдати були з надлишком забезпечені найнеобхіднішим»³. Хохберг отримав наказ розділити все між солдатами.

Вже на білоруських землях Штейнмюллер відмітив красу осені. Він описував, що «сніг падав густими пластівцями і одягнув поля та ліси білим покривом; нічого не можна було роздивитися навколо, крім сумної картини

1 Фон Иелин. Записки офицера армии Наполеона. М., 1912. С. 12-14

2 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 193

напівзамерзлої річки, каламутні чорнуваті води якої вигинами протікали по долині, прокладаючи собі дорогу серед крижин.⁴

Таким чином, німецькі солдати «Великої армії» мали величезні проблеми після програшу російської кампанії та поверненню додому. Вони погано переносили російські кліматичні умови: дощ, мороз, сніг. Керівники французько-російської кампанії везли продовольства на кілька тижнів і воно швидко завершувалось. В армії бракувало теплого одягу. Проблема провіанту і голод, іноді марний пошук їжі, відсутність теплого одягу призводили до хвороб та підвищеної смертності серед німецьких солдат. Подібна інформація збереглась в мемуарах та щоденникових записках німців і є цінним історичним джерелом для сучасного дослідника.

2.3. Втрати: загиблі, поранені, зниклі безвісти

Будь-які військові дії передбачають смерть, поранення та людей, що зникли безвісти. Не є виключенням і військова компанія 1812 р., в якій німецькі солдати Великої армії втратили велику кількість осіб.

15 серпня 1812 р. армія Наполеона претнула кордон з Російською імперією. 18 серпня 1812 р. у розпал бою під Полоцьком солдати 8-го Баварського лінійного полку захоплюють російську артилерійську батарею, а 22 серпня вони витримали бій біля селища Біле. Але тут розпочалися втрати людей. Німецьке військове формування залишилось без одного генерала, 17 офіцерів та близько 240 солдатів. Потім бої стихли, тому що Вітгенштейн

1 Bodinger M. Die schweizer im russischen Feldzuge von 1812.// Historische zeitschrift. München. 1869. Bd. 2. S. 223

2 Французы в России: 1812 год по воспоминаниям современников- иностранцев. Ч. III. М.: ГПИБ, 2012. С. 204.

3 Там само. С. 251.

4 Там само. С. 251.

виконав завдання не допустити французів до Санкт-Петербурга і зберіг основні сили, Баварському корпусу було доручено блокувати його війська, оберігаючи від флангового удару комунікації Наполеона. Два місяці супротивники стояли один проти одного. Російські війська в цей час збільшувалися в чисельності, постійно отримуючи поповнення, Баварський корпус поступово танув.

Невдовзі корпус Вітгенштейна отримав значну чисельну перевагу над противником, і 18 жовтня російські атакували баварців, проти втратили більше. Однак увечері 19 жовтня у фланг Сен-Сіра вдарив Вітгенштейну, що підійшов на виручку, 12-тисячний загін генерала Штейнгеля, і маршал, передбачивши можливість оточення, віддав наказ про нічний відступ на лівий берег Двіни. Але опівночі росіяни здійснили штурм Полоцька, і Сен-Сір наказав спалити за собою мости, кинувши при цьому свій обоз, в якому російським дісталися всі 22 батальйонні прапори корпусу та каса з 16 тисячами флоринів. Тим не менш, вранці 20 жовтня Баварському корпусу, що переправився через річку

Баварському корпусу, рішучою атакою вдалося збити війська Штейнгеля з займаних позицій і вирватися з майже вже завершеного оточення¹.

Втрати 6-го корпусу у другій Полоцькій битві були величезні: у битві загинуло 6 тис. баварців; втрати росіян становили 8 тис. жителів. Після другої полоцької битви у 6-му корпусі, який налічував на початку кампанії понад 25 тисяч людей, залишилося лише близько 4 тисяч солдатів. Враховуючи, що Наполеон вже вивів свої війська з Москви і почав відступ до кордонів, 6-му Баварському корпусу не залишалося нічого іншого, як почати відхід - на з'єднання з основними силами Великої Армії. На відході сили корпусу продовжували танути; коли баварці прибули 6 листопада у містечко Докшиці Мінської губернії, щоб прикрити Вільно, у строю залишалося лише 1937 осіб.

Великих втрат довелося зазнати і баварської кавалерії, що пішла з 3-м і 4-м кавалерійськими корпусами на Москву. Торішнього серпня кіннотники Баварії брали участь у битві при Червоному, та був у битві під Смоленськом; 1-

й та 2-й легкоконні полиці билися під Вязьмою. У битві при Бородіно в запеклих сутичках баварські полки втратили понад 280 кавалеристів і стільки ж коней; потім під Подільськом було вбито ще 80 баварців. У жовтні баварські кіннотники, що втратили під Вінковим ще 66 товаришів, взяли участь у запеклій битві під Малоярославцем, а в листопаді в новій битві під Вязьмою баварська кавалерія втратила всю свою кінну артилерію. На той час відступ по снігах Росії поспішав кіннотників Баварії: переважна більшість коней, які не загинули в боях, замерла від голоду і холоду або була з'їдена голодуючими солдатами².

Погане становище було у баварської піхоти. Посилені у Докшицях підкріпленнями у 3,5 тисячі осіб, залишки 6-го Баварського корпусу налічували лише трохи більше 5 тисяч бійців. Та й то - недовго. Незабаром через сильні морози він знову порідшав. Коли за наказом маршала Берт'є корпус 30 листопада рушив із Докшиць до Вілейки, ар'єргард був атакований козаками, які захопили обоз із пораненими та хворими баварцями. Оточений козаками у Вілейці, корпус з 4 по 6 грудня відбивався від противника, а потім прорвався до Слобідки, куди прийшло лише близько 1 тис. баварців. 9-10 грудня вони намагалися пробитися крізь війська генерала Чаплиця у Вільно. Прорив був вдалим, але звеличезними втратами. У двох дивізіях корпусу залишилося трохи більше 300 солдатів: у 1-й дивізії в строю стояло 170 чоловік, у 2-й - всього 150. 13 грудня Баварський корпус перестав існувати, тому що у місті Ковно російськими військами було взято в полон 40 баварців. Це були

1 Сорочан А. Международная научная конференция «Реалии и легенды Отечественной войны 1812 года»: Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, 3-5 декабря 2012 г. // Новое литературное обозрение. 2014. №4(128). С.432-437.

2 Исдейл Ч.Дж. Наполеоновские войны. - Ростов-на-Дону - Москва: «Феникс», «Зевс», 1997. - 544 с. С. 371

останні солдати, які так недавно складали повнокровний 26-тисячний 6-й корпус Великої Армії.

Після того, як у Мюнхені король дізнався про трагедію загибелі 6-го корпусу взимку на території Російської імперії, він оголосив терміновий заклик новобранців. Але всі баварські збройні сили склалися з одного гренадерського полку гвардійського полку. Максиміліан-Йосиф застосував неймовірні зусилля для того, щоб наприкінці весни 1813 р. Баварія отримала нове військо. Воно мало суттєві й недоліки: складалося здебільшого недосвідчених новобранців. Тому боєздатність баварської армії була дуже низькою.

У серпні 1812 р. після битви під Смоленськом Велика армія Наполеона складала 200 тис. При відступі у французької армії зникли порядок та слухняність. У грудні 1812 р. французька армія складала 60 000.

Про втрати 4 грудня 1812 р. нам повідомляє Ф. фон Фунтербах. Він зазначає про великі втрати, а саме з 129 осіб до Вільни дійшли три унтер-офіцери, 9 рядових. Приблизно такі ж цифри були у інших полках¹. Приватні будинки були переповнені пораненими. Потім був шлях до Неману. Ф. фон Фуртенбах описує випадок старшого випадку біля берегів Немана. У дерев'яному сараї, вкритому соломомою перебували хворі та поранені солдати.

Вони тут ховались від холоду. Інша частина солдат розпалила вогнище біля сараю, і згодо він загорівся. Врятувалась ала кількість людей, а близько 150 осіб горіли у вогні¹. При відступі до містечка Глибоке пожежі стали нормою в житті французької армії. Із 30 тис. баварців на середину грудня 1812 р. залишилось декілька офіцерів та 78 представників нижніх чинів².

¹ Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 191

Одну з німецьких бригад очолював фон Хохберг, який теж залишив деякі спогади про перебування у якості військового у Російській імперії. У пам'яті залишився суцільний артилерійський вогонь: «У цей час моя бригада потрапила в найсильнішу перестрілку. Перестрілка наприкінці мого правого флангу продовжувалась, і мені доводилося надсилати допомогу щоразу цьому батальйону, коли він залишався без патронів. Капітан Вольдек, який командував передньою ротою мого полку, отримав наказ заpastися додатковими патронами»³. Коли військовий підійшов до амуніційного воза, що стояв за бригадою Хохберга, ядро відірвало йому голову. «Ми втратили дуже хороброго офіцера. Трохи згодом я бачив, як одна граната вбила лейтенанта Еля і, розриваючись, поранила 7 солдатів, а інша відірвала ногу капітану Малеру - він прожив тільки до вечора. Біля мостів відбувалися жахливі сцени. Ядра росіян убивали самотніх відпочиваючих солдатів»⁴

Під час бою на річці Березині були величезні втрати серед наполеонівської Великої армії. Про цей факт знаходимо свідчення майже у всіх німецьких солдат. Вищий офіцерський склад меланхолійно підбивав підсумки кривавого дня. «Втрати наші були великі... У Баденській бригаді налічувалося 28 офіцерів убитих та поранених... Убитих унтер-офіцерів та солдатів було понад 1100 людей. Лейтенант Хелер, перевіряючи готівкових озброєних солдатів, нарахував їх лише 900 чоловік. Полковник Жентиль із Берзької бригади доповів, що в нього залишилося лише 60 осіб, у дивізії Жирара було

1 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 192

2 Там само. С. 192.

3 Французы в России: 1812 год по воспоминаниям современников- иностранцев. Ч. III. М.: ГПИБ, 2012.

4 Там само.

лише 200 чи 300 поляків, від двох саксонських полків залишалися жалюгідні залишки, готові розтанути.»¹

«Фінальним акордом битви при Березіні була переправа через річку, яку протягом двох днів захищали солдати корпусів Віктора та Удіно. У пам'яті очевидців назавжди відобразилася трагічна картина відходу колись Великої армії з Росії. Руйнування мостів через Березину трагічно відбилося на долях тисяч виснажених, обморожених, солдатів, що втратили людську подобу, так і не змогли досягти переправи. Генерал-баденець фон Хохберг зафіксував у своїх записках лаконічну, але повну драматизму картину: «Настав день, але солдати старанно працювали над руйнуванням мостів. Жахливе видовище представляли численні хворі та поранені, що залишилися на протилежному березі, які тепер мали дістатись ворогові. Жоден перо не може описати нашої скорботи, коли ми побачили, що росіяни заволоділи лівим берегом. Скажу, не перебільшуючи, що понад 10 000 солдатів забрали в полон. 40 гармат, більшість генеральських екіпажів і частина каси залишилися тому березі - видобуток ворога була велика»²

Саме такими залишилися у спогадах німецьких солдатів і офіцерів події, що розгорнулися на берегах невеликої білоруської річки. Аналіз письмових джерел особистого походження, залишених 9-м корпусом, представляє перед дослідником короткий ланцюг подій, як би в мініатюрі, що представляють загальну картину походу Великої армії до Російської імперії. Впливали і спекотне літо, замерзлі шляхи при різких перепадах температури, і кривавий бій, який став фіналом трагедії завойовників. За короткий період солдати корпусу Віктора пережили цілий спектр подій, що поставили їх нарівні з побратимами з інших корпусів.

Таким чином, перетнувши кордон з репутацією великого завойовника, Наполеон отримав на території Російської імперії нескінченні трати серед контингенту власної імперської армії. В результаті походів на Російську імперію

6-й корпус, де перебували баварі, повністю перестав існувати. З 30 000 баварців на середину грудня 1812 р. залишилося 78 осіб. При Берзині в Баденській бригаді 28 офіцерів вбило та поранило та 1 100 солдатів теж було вбито. Після цієї ж битви 10 000 солдатів потрапило у полон. Саме героїзм і завзятість німецьких солдатів дозволили Наполеону Бонапарту вивести залишки своїх дивізій з території Російської імперії, уникнувши оточення і полону. Саме мемуарна спадщина представників німецьких полків дозволяє докладніше висвітлити деякі моменти подій 1812 р.

Висновки до II розділу

Отже, німецькі війська Рейнського союзу у складі Великої армії Наполеона Бонапарта брали активну участь у всіх головних битвах війни 1812 р.: Смоленськ, Полоцьк. Бородіно, Березина. Участь у таких подіях сприяла підвищенню майстерності ведення бою, володіння зброєю, вміння швидко приймати важливі рішення. Військо отримало неоціненний досвід ведення бою. Але також поруч знаходились деякі особи, для яких, навпаки, труднощі спонукали до дезертирства та зради.

Німецькі солдати «Великої армії» мали величезні проблеми після програшу російської кампанії та поверненню додому. Вони погано переносили російські кліматичні умови: дощ, мороз, сніг. Керівники французько-російської кампанії везли продовольства на кілька тижнів і воно швидко завершувалось. В армії бракувало теплого одягу. Проблема провіанту і голод, іноді марний пошук їжі, відсутність теплого одягу призводили до хвороб та підвищеної смертності серед німецьких солдат. Подібна інформація збереглась в мемуарах та

1 Васютинский А.М и др. Французы в России в 1812 году по воспоминаниям современников-иностранцев. Ч.3. М.,1912. С.195

2 Французы в России: 1812 год по воспоминаниям современников- иностранцев. Ч. III. М.: ГПИБ, 2012. С. 290.

щоденникових записках німців і є цінним історичним джерелом для сучасного дослідника. Перетнувши кордон з репутацією великого завойовника, Наполеон отримав на території Російської імперії нескінченні трати серед контингенту власної імперської армії. В результаті походів на Російську імперію 6-й корпус, де перебували баварці, повністю перестав існувати. З 30 000 баварців на середину грудня 1812 р. залишилося 78 осіб. При Берзині в Баденській бригаді 28 офіцерів вбило та поранило та 1100 солдатів теж було вбито. Після цієї ж битви 10 000 солдатів потрапило у полон. Саме героїзм і завзятість німецьких солдатів дозволили Наполеону Бонапарту вивести залишки своїх дивізій з території Російської імперії, уникнувши оточення і полону. Саме мемуарна спадщина представників німецьких полків дозволяє докладніше висвітлити деякі моменти подій 1812 р.

РОЗДІЛ III. ПОЛОН ТА ВИЖИВАННЯ

3.1. Масштаби потрапляння німецьких солдатів у полон.

Важливим питанням після початку війни 1812 р. став прихисток для полонених солдат Великої армії Наполеона. Певна кількість наполеонівських солдат та офіцерів опинилась в полоні.

Перші партії військовополонених з'явилися на території Російської імперії вже у вересні 1812 р. Вони слідували транзитом трактами з Нижнього Новгорода до Саратовської губернії та з Тамбова до Вятської губернії. Ще 28 листопада 1806 р. вийшов указ імператора Олександра I «Про продовольство взятих у полон французів» і стосувався він ще бойових дій на території Польщі. Цей документ став базовим для «Правил про полонених», у яких визначалися маршрути конвоювання полонених, забезпечення їх харчуванням, одягом та джерела фінансування заходів, пов'язаних із утриманням полонених. Питання розміщення військовополонених юридично регулювалось циркуляром Особливої канцелярії міністра поліції від 29 августа 1812 р. З липня 1813 р. до січня 1814 р. в Пензенську губернію прибуло 6 партій полонених, які налічували 648 осіб. Серед прибулих було 14 штаб-, 169 обер-офіцерів і прирівняних до них військових чиновників, 451 солдат, 12 солдатських дружин та 2 солдатських дітей. Військовополонені розміщались в Пензі та повітових містах (Городищі, Керенську, Червонослобідську, Мокшанах, Саранську та Чембарі).¹

У Вятській та Пензенській губерніях утримували полоненими рядових солдат. Німецькі полонені різних чинів мешкали також в Астраханській, Казанській, Оренбурзькій та Саратовській губерніях.

Серед них інформацію про перебування на території Російської імперії залишив Фрідріх фон Фуртенбах. Баварські війська були взяті в полон в ході

відступу до Полоцьку 28 жовтня 1812 р. стосується 3-я піхотна бригада 11-го баварського піхотного полку.

Німецькі солдати потрапляли в полон протягом осені-зими 1812 р. 30 жовтня загін, у складі якого перебував Ф. фон Фуртенбах, вийшов із Докшіць, але через годину загін козаків відбив декілька голів худоби та взяли в полон мародерів. Багато відставних солдатів були взяті в полон козаками¹.

5 листопада в результаті битви під Лосицею 6 німецьких офіцерів та 100 солдатів потрапило в полон².

12 грудня по дорозі до Неману Ф. фон Фунтербах зазначає, що в полон потрапила рота генерала Де-ла-Мотта.

14 грудня під Білостоком загін Лисаневича взяв у полон 400 німецьких солдат і 16 офіцерів. Нова партія німців була взята в полон 30 грудня.

Партія військовополонених, у якій перебував Флек, прямувала через Орел, Воронеж і Тамбов до Саратовської губернії. У грудні 1813 р. при поверненні додому він прибув до Пензи, звідки поїхав 27 грудня 1813 / 8 січня 1814 рр. разом з військовополоненими держав Рейнського союзу³.

Отже, велика кількість полонених німців знайшла прихисток в Астраханській, Казанській, Оренбурзькій та Саратовській губерніях. Свого часу до Пензенської губернії прибуло 6 партій полонених, які отримали тут тимчасове місце проживання.

3.2. Умови перебування у російських таборах.

Мемуари та щоденникові записи німецьких солдат дають змогу сучасному досліднику дізнатися про особливості їх утримання в російських таборах, розповідають про людей, які жили поруч. Також деякі автори повідомляють про свій шлях до таборів полонених.

¹ Белоусов С.В. Пензенская губерния первой четверти XIX в. в мемуарах сержанта наполеоновской армии Людвиг Флека С. 105-110. С. 106.

Існували документи, які регулювали фінансове становище полонених. Ними були циркулярні приписи від 29 серпня, 29 жовтня, 14 і 15 листопада 1812 р. 22 липня та 29 серпня 1813 р. Фінансове становище німецьких полонених залежало від чину та національної приналежності. Циркуляр від 29 серпня 1812 р. визначав добове забезпечення полонених так: генералам належало по 3 крб., полковникам і підполковникам - по 1 крб. 50 коп., майорам - по 1 крб., обер-офіцерам - по 50 коп., «нижнім чинам» - по 5 коп. і, крім того, провіант «проти солдатських дач». Гроші видавалися на 7 днів уперед. У своїх мемуарах полонені офіцери зазначали, що добового забезпечення, яке видається, їм цілком вистачало на проживання. Усі військовополонені відзначали дешевизну продуктів харчування та інших товарів. «Життя було дуже дешеве, тож десяти п'ятаків, тобто. 15 крейцерів, нам цілком вистачало на день», - писав Х. Л. Ієлін.¹

Залишилися відомості про полонених німецьких солдат з Пензенської губернії. Ф. Ю. Зоден і Х. Л. Ієлін, були розподілені на проживання в Городищі, Мокшані, Червонослобідську та Саранську.

Вютенбергський офіцер Ф. Ю. Зоден описує погодні умови на шляху до Пензи: «погода прихильно дозволяла нам багато часу проводити на відкритому повітрі. Ми готували для себе їжу в саду або на подвір'ї тих квартир, де поставали постоем, тому що їхні власники не дозволяли нам готувати у своїх оселях».²

1 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 186.

2 Гербильський Г. Українські козацькі полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. Укривдав ЦККП(б)У, 1943. 20 с. С. 15

3 Белоусов С.В. Пензенская губерния первой четверти XIX в. в мемуарах сержанта наполеоновской армии Людвиг Флека С. 105-110. С. 107

Наведемо враження фон Ієліна про Пензу, куди він був розподілений як полонений. «Пенза лежить у красивій місцевості на річці тієї ж назви, тут живе багато заможних поміщиків, і жителі здавалися набагато привітнішими, ніж в інших місцях... Місто витягнулося в довжину, всі вулиці, крім головної, не бруковані, як у більшості російських міст, і після дощу позитивно непрохідні. Однак у всіх більш значних містах пересування полегшується завдяки візницьким дροжкам, що везуть вас за будь-яку плату. Є тут також ресторани та більярди, але дуже погані»¹

Залишив Ф. Ю. Зоден інформацію про ціни на продукти харчування в Саранську. Так, фунт яловичини коштував 10 коп., фунт хліба - 5-6 коп., віз дров - 45 коп.

Економічні труднощі призводили до застосування підприємливості в середовищі німецьких полонених. Х. Л. Ієлін у «Записках офіцера армії Наполеона» повідомляє: «...багато хто з офіцерів організував так звані артїлі»². До такої артїлі приєднався й автор разом із лейтенантом фон Бюловим і лейтенантом Рейсом, а також взяли одного солдата. Учасники артїлі їхали за харчовими припасами, на загальні внески закуповували в містах все необхідне та щодня по черзі спостерігали за приготуванням їжі, яке робив солдат. 12 травня 1813 р. переправлялися через Дніпро і лейтенант Рейс повинен був потурбуватися про їжу, але в нього на цьому питанні сталася конфліктна ситуація і Рейс вийшов із артїлі, тому що фон Бюлов залишився незадоволений результатом. На місце Рейса прийнято лікаря Клейна»³.

1 фон Ієлін. Записки офіцера армії Наполеона ... С.199

2 Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.- 64 с.

У своїх записках Х. Л. Ієлін згадує про те, як їх зустріли в Тамбові: «12 червня ми прибули до Тамбова, наше майбутнє місцеперебування, про яке нам розповідали так багато хорошої під час нашої подорожі. Однак на нас чекало розчарування. Нас провели містом багатьма вулицями, але, як ми потім переконалися, тільки напоказ, тому що, нарешті ми повернулися в той же передмістя, де проходили раніше, - найгірше, - і тут нам були вказані убогі, огидні приміщення»⁴. Схожі спогади залишив після перебування у Тамбові Ф.Ю. Зоден, відмітивши, що в Тамбові полонених демонстративно провели містом⁵.

Порівнюючи реакцію населення Тамбова та Пензи на німецьких полонених, Ф. Ю. Зоден зазначає: «коли ми вступили у Пензу, то здалося, що її мешканці ближче до німецьких звичаїв, ніж населення Тамбова»¹.

Про взаємини між дворянами Саранського повіту та військовополоненими офіцерами Х. Л. Ієлін зазначав, що «завдяки люб'язному ставленню до нас поліцмейстера, ми познайомилися і з іншими дворянами, і потім жодні іменини, жодне сімейне свято не обходилося без нашої присутності... Дворяни прихистили у себе деяких із нас під приводом навчання дітей тим чи іншим предметів; лікарі лікували тощо»².

Німецькі полонені залучались до повсякденного життя російської провінції. Своїми враженнями фон Ієлін ділиться «Записках». Він спостерігав за

1 фон Ієлін. Записки офіцера армії Наполеона ... С.198.

2 фон Иелин. Записки офицера армии Наполеона... С.186

3 Иелин. Записки офицера армии Наполеона... С.186 ,191

4 фон Ієлін. Вказ. твір. С. 195.

5 Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.-64 с.С. 23.

проведенням саранського ярмарку, який відбувався раз на рік. У 1813 р. захід проходив 16 серпня. «На площі облаштували намети, а товари були надто дешеві. Ми, полонені, все оглядали та провели цей час дуже весело. Покупців було дуже багато, зібрались місцеві поміщики, місто кипіло життям. Поміщики закупаючі все необхідне на цілий рік, тому грошовий обіг був надто великим»³. Ф. Ю. Зоден теж залишив спогади про даний ярмарок, який тривав «14 днів і служив місцем зустрічей дворянства. Цей час менш використовували на придбання необхідних речей. Ярмарок скоріше служив місцем для нових знайомств та відновлення старих. І взагалі, протягом цього часу лише раділи життю. На ярмарку знайомились молоді люди»⁴. Купці вітали німецьких полонених словами «француз» або «шельма-француз», що образливо виглядало для німців.

Дбав про полонених німецький кравець Крахт, незважаючи на своє убоге майнове становище. Цим чесним людям офіцери завдячували своєму

непоганому становищу. Одна німецька акушерка щодня годувала кілька полонених. Щоправда, два інші німці, зброяр і аптекар, анітрохи не дбали про своїх полонених співвітчизників¹. «Чесний кравець був дуже радий знову надати допомогу співвітчизнику. Він підкріпив мене їжею та напоями і запропонував, якщо мені сподобалося, харчуватися в нього. Мій гардероб також не сподобався йому. Він змусив своїх людей відремонтувати і оновити мій одяг.

1 Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.-64 с.С. 22

2 фон Иелин. Записки офицера армии Наполеона... С.199

3 Там само. С. 200.

4 Зоден Ф. Вказ. твір.

Мене також запросив у свій будинок Крахт і доставив мені за помірну платню гарне взуття»².

Ф. Ю. Зоден познайомився з двома друзиками офіцерів, які допомагали полоненим німцям. «Милovidна грація наших майбутніх благодійниць захоплювала нас. Розповідь про наші страждання, особливе моє, займало їхні почуття. Я помітив сльози в очах цих дворянок і перестав розповідати. Вони дуже посередньо розмовляли французькою, а німецьку мову не знали зовсім, хоча й мали в Саратові родича-німця»³. Також він продовжував характеризувати діяльність жінок: «Відтепер кожен німець знаходився під захистом людей, які жили в іншій частині світу, які були відмінними від нас мовами, звичаями та звичаями, батьківщину яких ми спустошили, зруйнували вівтарі та розорили поля. Їхня допомога та сприяння поширювалися навіть на солдатів. Ці благородні створіння щодня свого перебування у повітовому місті Саранську позначали благодіянням»⁴.

Ф. Ю. Зоден описує кінський ярмарок, який проходив у жовтні у 1813 р. в Саранську: «сильно відрізнявся від подібного ж у Німеччині. Тому я дозволю собі його короткий опис. Тут не побачиш селян на жалюгідних клячах чи молодих та відбракованих коней. Євреїв, які в Німеччині настирливо пропонують свою допомогу покупцеві і продавцю, також помітно мало. Коні були всі без упряжі, як у дикій природі»¹.

1 Fleck A. Beschreibung meiner Leiden und Schicksale während Napoleon 's Feldzuge und meiner Gefangenschaft in Russland. Hildensheim, 1845. P. 15

2 Ibidem. P. 20.

3 Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.-64 с.С. 26.

4 Зоден Ф. Вказ. твір.

Ф. Ю. Зоден залишив у мемуарах спогади про перебування в російському полоні. «З настанням 1814 року у Пензі зібрався великий транспорт полонених. Нас повідомили про майбутній від'їзд та указ імператора, за яким кожному німецькому офіцеру покладался подарунок (Geschenk) у 100 паперових рублів. Справді цей указ дав великодушний імператор Олександр. Але мені шкода і, я мушу зізнатися, що його гідний намір був сповнений далеко не скрізь»².

«Один наш товариш, освічена людина, жив на квартирі у товаристві російського офіцера внутрішньої варти. Цей офіцер, дуже схильний до пияцтва, щодня ввечері приходив додому в сильному сп'янінні і обсилав нашого товариша образливими словами та російською лайкою. Наш товариш пам'ятав про швидке звільнення та повернення на батьківщину. Тому він приборкував свої почуття та переносив усе з терпінням та покірністю»³. Над його другом російський офіцер так знущався, що навіть довелося йому робити операцію на коліні. Лікар Еглау взяв хворого до себе в квартиру і він жив в окремій кімнаті. До хворого приходили жінки, що допомагали йому.

Ф. Ю. Зоден залишив спогади про день виїзду на батьківщину 8 січня 1814 р. «Вранці цього знаменного дня перед моєю квартирою раптом зупинилися сани, запряжені двома кіньми. З записки, яку надіслали благородні добродійки, я побачив їхній намір. Вони послали мені цей візок із проханням зберегти його як пам'ять, і в товаристві мого друга благополучно і в доброму здоров'ї вступити на нього на рідну землю. Рухаючи цим проявом доброти, я,

1 Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.-64 с.С. 29

2 Зоден Ф. Вказ. твір.

3 Зоден Ф. Вказ. твір.

однак, був дуже здивований цим звичаєм. Негайно я поспішив на квартиру дворянок для того, щоб з ними попрощатися»¹.

Джерела повідомляють про погодні умови, які були під час полону німецьких військових «Великої армії» Наполеона Бонапарта та їх захоплення красою природи. Цінною є інформація про економічні труднощі. Також німецькі полонені розповідали про ставлення до себе в різних містах Російської імперії. Обставини залучали цих людей до життя в російській провінції, а деякі мешканці щиро допомагали полоненим.

3.3. Свідчення очевидців (мемуари Фуртебнаха та інших).

Перебування німецьких солдат у складі Великої армії Наполеона Бонапарта є важливим науковим питанням. Німці представляли окреме численне військово формування, яке мало певні особливості. Джерельна база постійно поповнюється новими знахідками. Німецькі військові наполеонівської армії залишили щоденникові записи та спогади, які вони, як правило, писали для своїх рідних та близьких людей. Чимало мемуаристики залишилось після полонених німців, які мешкали в Російській імперії. Дамо характеристику деяким з них. Історія зберігла біографічні дані певних авторів. Мемуаристика військовополонених німців цікава тим, що вони як особи із західноєвропейським світоглядом дивились на особливості розвитку культури провінцій Російської імперії. Серед німецьких офіцери обер-лейтенанти вюртембергської служби Х.-Л. Ієлін та Ф. Ю. Зоден і баварський обер-лейтенант Ф. фон Фуртенбах були направлені на тимчасове проживання в Пензенській губернії. Коли вони повернулися на батьківщину, то все пережите на території Російської імперії увічнили у мемуарах, де докладно описали своє перебування у полоні. Їхні мемуари є безцінним джерелом з історії перебування

військовополонених «Великої армії» Наполеона в Пензенській губернії першої чверті XIX ст.¹

По-своєму цікаві «Записки» Франца Юліуса фон Зодена (помер у 1861 р.) - обер-лейтенанта вюртембергського 4-го полку лінійної піхоти 25-го піхотної (вюртембергської) дивізії 3-го армійського корпусу маршала Нея. Коли з-за скорочення численності вюртембергської піхоти 2-3 вересня 1812 р. всю дивізію звели в один тимчасовий піхотний полк, Ф.Ю. Зоден опинився у 2-му тимчасовому батальйоні. Так Ф. Ю. Зоден прийняв участь у Бородинській битві, де хоробро битва з військами Багратіона, а в Москві отримав від Наполеона хрест Почесного Легіону. В плен він потрапив 10 грудня 1812 р., перебуваючи в шпиталі у Вільно. 19 квітня полонені, серед яких був Ф. Ю. Зоден, доїхали до Мінська, а 29 червня досягли Пензи. Додому Ф. Ю. Зоден розпочав свій шлях 8 січня 1814 р.²

Щоденник та мемуари залишив після себе Х.-Л. Ієлін. В бакалаврській роботі цінні щоденникові записи, а саме частина про перебування автора в Росії та потрапляння у полон. Вперше щоденник видано в Мюнхені у 1910 р. Твори називався «Записки офіцера армії Наполеона» та «Достопам'ятні дні мого життя. Похід і полон в Росії. З щоденника німецького офіцера». Автор потрапив у полон у Пензінську губернію.³

Автори низки мемуарів та щоденникових записів лише проходили повз Пензенську губернію, перебуваючи кілька днів на її території. Але іноді так стає, що такі мемуари мають велике значення. Наприклад, мемуари сержанта вестфальського єгерсько-карабінерного батальйону Людвіга Флека.⁴

Важливими є мемуари Фуртенбаха. 27 листопада 1812 р. його відправили в село Островське для виконання старти шляхом розстрілу над капралом

¹ Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.-64 с.С. 37

Віщумом, якого звинуватили в мародерстві. Останній спокійно вислухав вирок. Після шостого вистрілу він був ще живий і Фуртенбах наказав вистрілити йому в голову»¹.

Фрідріх-Вільгельм-Карл барон фон Фуртенбах народився 22 січня 1779 р. в Нюрнберзі в родині адміністратора Сімейної комісії Й. В. фон Фуртенбаха. Він був професійним військовим і розпочав кар'єру 24 травня 1794 р., а першим військовим досвідом став похід проти Польщі. Восени 1805 р. полк, в якому він служив, був переведений на військовий стан і наступного року брав участь в окупації Лауенбурзької області та курфюрства Ганновер. 8 вересня 1806 р. Фуртенбах був у прем'єр-лейтенанти. Він брав участь у війні проти Франції, у битві за Єни 14 жовтня був двічі поранений, потрапив у полон до французів і півтора роки провів у Шалоні на Марні.

30 вересня 1812 р. вступив обер-лейтенантом до баварського 5-го лінійного піхотного полку. У похід проти Росії він виступив у лавах 7-ї фузилерної роти свого полку, який входив до складу 3-ї бригади 20-ї піхотної дивізії генерала К. Шкоди VI-го армійського корпусу.

Фуртенбах був узятий у полон у січні 1813 р. за Неманом і переправлений до Могильова. Тут була формована партія з 50 полонених обер-офіцерів, яка,

1 Белоусов С.В. Пензенская губерния первой четверти XIX в. в мемуарах сержанта наполеоновской армии Людвиг Флека С. 105-110. С. 105.

2 Зоден Ф.Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / Подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии к.и.н., доцента С. В. Белоусова.- Пенза: ПГПУ, 2006.- 64 с. С. 5.

3 С. В. Белоусов Военнопленные армии Наполеона в ПЕНЗЕНСКОЙ губернии: источниковедческий аспект// Известия высших учебных заведений. Поволжский регион № 1 (29), 2014 Гуманитарные науки. История С. 63

4 Белоусов С. Вказ. твір. С. 106.

розпорядження Головнокомандувача в Санкт-Петербурзі С.К. Вязмітінова від 18 квітня 1813 р. через Брянськ, Орел, Тамбов, була спрямована на проживання до Пензенської губернії. 22 квітня 1814 р. Фуртенбах прибув резервний батальйон свого полку в Нюрнберг. 30 квітня він був зроблений у капітани 2-го класу і 1 червня розподілений у 2-й національний польовий батальйон Ансбаха, у лавах якого брав участь у війні 1815 р. проти Франції. Залишок свого життя він провів у Нюрнберзі, де й помер 24 травня 1856 року².

Достатньо емоційно описує Фуртенбах події 4 грудня 1812 р., коли баварським солдатам довлося тікати у Вільне, де знаходилися французькі війська. Великий натовп намагався потрапити до Вільни, тому у передмісті сталася давка. Коли він увійшов у місто, натовп притиснув до стіни і вці час ядро втрапило у карниз, великий шматок якого впав на Фюртенбаха та пвалив на землю. Коли баварські солдати підійшли до стін монастиря, французи не мали бажання впускати їх у середину, але баварці ввійшли у місто¹.

Обер-лейтенантом вюртембергського 2-го герцога Вільгельма лінійного полку 25-ої піхотної дивізії 3-го армейського корпусу маршала М. Нея служив у 1812 р. Христоф Людвиг фон Єлін (26.02.1787-05.10.1861) в 1812 р. Брав участь у Бородинській битві, а саме у захопленні південної Семенівської флеші. Потрапив у полон в вільненському шпиталі 28 листопада 1812 р. 7 квітня 1813 р. його відправлено разом з іншим мемуаристом Франц Юліусом фон Зоденом до пензенської губернії. Обидва вони мешкали в Саранську в період з 18 липня

1 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 186

2 Война против России и русский плен. Заметки обер-лейтенанта Фридриха фон Фуртенбаха 1812-1813 гг. Пензенский государственный педагогический университет им. В.Г. Белинского. Пенза, 2008. 23 с.

до 20 грудня 1813 р. На батьківщину воїни відправились 8 січня 1814 р., ввійшовши до складу великого транспорту.²

Німецький генерал та військовий міністр Фрідріх Вільгельм фон Лоссберг (1776-1848) під час походів Наполеона мав чин вестфальського штаб-офіцера, 23-ї піхотної дивізії 8-го армійського корпусу Великої армії.

Учасник Бородинської битви, сержант вестфальського єгерсько-карабінерного батальйону, зарахований до гвардії королівства Вестфалія, Флек (1788-1858), 27 листопада 1812 р. став полоненим козаків на Березині³. Потрапивши у полон, він через Орел, Воронеж і Тамбов потрапив на проживання до Саратовської губернії. У грудні 1813 р. при поверненні додому він прибув до Пензи, звідки поїхав 27 грудня 1813 / 8 січня 1814 разом з військовополоненими держав Рейнського союзу [4, с. 35-36; 5, с. 27].

Флек присвятив своєму перебуванню у Пензенській губернії лише дві сторінки. Незважаючи на це, у його спогадах присутні цікаві екскурси про іноземців, які в «епоху 1812 року» проживали в Пензі, та їхнє ставлення до військовополонених. Зокрема, Флек зазначав, що у місті проживали німецький кравець Альсдорф та шевець Крахт.

1 Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно- исторический сборник. С. 181-194. С. 191

2 С. В. Белоусов Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии: источниковедческий аспект// Известия высших учебных заведений. Поволжский регион № 1 (29), 2014 Гуманитарные науки. История С. 63

3 Миловидов Б.П., Хомченко С.Н. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии в 1812-1814 гг. // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: Материалы XIII Всероссийской научной конференции (Бородино, 5-7 сентября 2005 г.). М., 2006. С. 261-288.

«Вони багато допомагали полоненим німцям, і саме їм німецькі офіцери завдячували своїм стерпним становищем. Так, Альсфдорф запропонував Флеку харчуватися в його домі і допоміг йому з одягом. Крахт же забезпечив його дешевим та міцним взуттям. Обидва німці влаштовували для військовополонених різних німецьких держав невеликі урочистості та санні прогулянки. Разом з тим, як пише Флек, які проживали в Пензі зброяр і аптекар, обидва німецькі походження, співвітчизників не підтримували»¹.

«Слід зазначити, що мемуари Флека грішать багатьма хронологічними неточностями. Так, він пише, що наприкінці грудня 1813 р. всі німецькі військовополонені в Пензі з нетерпінням чекали наказу про звільнення та відправлення на батьківщину, а датою від'їзду з міста називав «середину лютого 1814». Проте відомо, що циркулярні розпорядження Головнокомандувача в Санкт-Петербурзі С.К. Вязмітінова від 17 жовтня 1813 про звільнення баварців, від 11 листопада 1813 про звільнення вюртембержців і від 28 листопада 1813 про звільнення військовополонених держав Рейнського союзу, в т.ч. вестфальців, баденців та бергців, були отримані в Пензі відповідно 6 та 25 листопада та 9 грудня 1813 р.² Вже в середині грудня 1813 р. всі військовополонені різних німецьких держави були зібрані в Пензі. Очевидно, саме в цей час до них приєднався і Флек, який раніше проживав у Саратові. Партія ж німецьких військовополонених, що складалася з 97 осіб (4 штаб-, 55 обер-офіцерів і 38 «нижніх чинів»), вирушила на батьківщину 27 грудня 1813 / 8 січня 1814».¹

1 Белоусов С.В. Пензенская губерния первой четверти XIX в. в мемуарах сержанта наполеоновской армии Людвиг Флека С. 105-110. С. 106

2 Белоусов С.В. Пензенская губерния в эпоху Отечественной войны 1812 года: хроника событий. Пенза, 2012. С 209-210.

Теодор фон Папет, офіцер 24-тис. Вестфальського корпусу, який вижив у війні 1812 р. Він народився у 1791 р. в Маастріхті, в родині військового. Після смерті батька родина переїхала дод Брауншвейгського герцогства. Т Теодор фон Папет брав участь у війні з Іспанією (1808-1810 рр.) у складі Вестфальської армії. До Російської імперії він потрапив у чині капітана. У 1813 р. він отримав глибоке поранення у битві при Ватерлоо, безрезультатно лікувався та помер у 1818 р.²

Таким чином, мемуари та щоденникові записи є важливим історичним джерелом для сучасного дослідника. Вони розкривають особливості соціальної та побудтової історії російсько-французької війни 1812 р. та її наслідки для полонених іноземців на прикладі німецьких солдат.

Висновки до III розділу

Отже, велика кількість полонених німців знайшла прихисток в Астраханській, Казанській, Оренбурзькій та Саратовській губерніях. Свого часу до Пензенської губернії прибуло 6 партій полонених, які отримали тут тимчасове місце проживання.

Джерела повідомляють про погодні умови, які були під час полону німецьких військових Великої армії Наполеона Бонапарта та їх захоплення красою природи. Цінною є інформація про економічні труднощі. Також німецькі полонені розповідали про ставлення до себе в різних містах Російської імперії. Обставини залучали цих людей до життя в російській провінції, а деякі мешканці щиро допомагали полоненим.

Таким чином, мемуари та щоденникові записи є важливим історичним джерелом для сучасного дослідника. Вони розкривають особливості соціальної та побудтової історії російсько-французької війни 1812 р. та її наслідки для полонених іноземців на прикладі німецьких солдат.

-
- 1 Белоусов С.В. Пензенская губерния в эпоху Отечественной войны 1812 года: хроника событий. Пенза, 2012. С 211.
- 2 Русская кампания 1812 ГОДА По дневнику капитана Теодора фон Папета из Брауншвейга

РОЗДІЛ IV. ТРАНСФОРМАЦІЯ ДОСВІДУ: ВІД ПОЛОНЕНИХ ДО СОЮЗНИКІВ РОСІЇ

4.1. Формування Російсько-німецького легіону (1813 р.) з полонених.

Ідея створення Русько-німецького легіону з'явилась у військових та політичних колах Російської імперії у травні 1811 р. Вже у 1812 р. імператор Олександр I запросив барона Карла Штейна до російської держави. Останній переживав гоніння з боку Наполеона. Того ж року Карл Штейн ініціює створення Комітету у справах Німеччини. Офіційне листування велося щодо створення Русько-німецького легіону.

Щодо організації та форми існування у герцогів Ольденбурзьких та Штейна виникли суперечки ще в ході першого засідання Комітету. «Герцоги Ольденбурзькі вважали, що Русько-німецький легіон повинен виступати під прапором легітимізму і стати типово монархічним формуванням. Штейн же прагнув надати легіону загальнонаціонального, всегерманського характеру і перетворити його згодом у народне ополчення»¹. Ідеї герцога Ольденбурзького позитивно сприйняли революційно налаштовані члени Комітету. прийняті революційно налаштованими членами. духом». Цей конфлікт значно ускладнював роботу Комітету й викликав суперечки між його членами та імператором. Об'єднання Німеччини в піднесенні не тільки визвольної боротьби проти французької гегемонії, а й національного руху, революційно знищуючого існуючі уряди, було вельми далеким від його бажань². Однак спочатку незбіг у поглядах на майбутнє визвольної боротьби не став вирішальним. Вдалося узгодити і текст маніфесту, який планували поширити в Німеччині. На початку липня 1812 р. проект відозви було відправлено в Петербург імператору. Олександр I ознайомився і схвалив її. Проте він змінив текст, закресливши негативи звертання до Наполеона. Згодом від імені Комітету

в Академічній друкарні було надруковано надзвичайно великим накладом для летючих видань того часу - до 10 тис. примірників (8 тисяч німецькою мовою і 2 тисячі французькою) листівок зі зверненням «до офіцерів і солдатів німецької нації» із закликом переходити на бік росіян і вступати до легіону. Текст звертання містив наступні слова: «Германці! За що воюєте ви з Росією, за що проникли через кордони її й нападаєте зі зброєю та насиллям на народи, котрі протягом кількох століть перебували з вами у приятних стосунках, брали в надра свої тисячі співвітчизників ваших, дарували талантам їх винагороду та визначали заняття»¹.

«Енергійний Карл фон Штейн негайно став лідером німецьких патріотів у вигнанні, і вже 6 червня 1812 р. представив імператорові Олександрові I пам'ятну записку з пропозицією створити Німецький легіон. Він пропонував скористатися силами Німеччини на користь Росії: «У даний час ці сили перебувають у розпорядженні Наполеона, але слід знайти кошти, щоб відвернути їх від нього і проти нього направити, налаштувавши громадську думку так, щоб вона могла відкрито висловлюватися проти нього»².

Проект створення легіону К. Штейн запропонував імператору 18 червня. Він пропонував створити відозву для німецьких солдат наполеонівської армії, що вони повинні звільнити Німеччину від французького тирана. І з плином часу це мало позитивний результат. Німецькі солдати в складі армії Наполеона тікали з-під його прапорів.

«Відразу ж після вторгнення наполеонівської армії проект Карла фон Штейна став предметом обговорення у створеному 28 червня 1812 р. за

1 Кутузов М. И. Письма, записки. Москва Воениздат 1989. 592 с. С. 64.

2 Описание Отечественной войны 1812 г. по Высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом Михайловским-Данилевским. Санкт- Петербург, 1843. Ч. 1. 432 с. С. 120.

«височайшим розпорядженням» «Комітеті у справах Німеччини» (Німецькому комітеті), до складу якого ввійшли як російські представники, так і німецькі політичні емігранти. Серед них були граф В. Кочубей, барон Карл фон Штейн, а з серпня 1812 р. і патріотично налаштований німецький поет Ернст Моріц Арндт. Однак керували Комітетом герцоги Ольденбурзькі: його офіційним головою був герцог Петро Фрідріх Ольденбурзький, який емігрував до Росії після захоплення його володінь Наполеоном; фактично ж роботу комітету направляв його син Георг Ольденбурзький, одружений на сестрі імператора Катерині Павлівні»¹.

На перших засіданнях Комітету про організацію легіону обговорювалось питання його складу. Більшість учасників засідань схилилось до думки щодо використання військовополонених і німців, які емігрували в Російську імперію, легіону, котрий офіційно іменувався згодом «Русько-німецьким». Згодом основним джерелом поповнення легіону були полонені німці².

Формував легіон за дорученням полковник Вільгельм Д. фон Арентшильд. Організаторами легіону були Г. Штейн, І. Гогель.

«Реалізуючи спільний із німецькими патріотами проект, Олександр І вже 7 вересня 1812 р. повелів керуючому військовим міністерством князю А. Горчакову всіляко сприяти цьому легіону, що формувався «з полонених і дезертирів союзних військ, які перебувають при французькій армії». З Новгорода, Твері, Пскова, Смоленська та інших російських міст рухалися групи німецьких добровольців, які бажали «добровільно влитися в цей легіон»³. Здебільшого це були російські піддані у другому і третьому поколіннях: німці прибалтійських губерній, нащадки німецьких офіцерів, які приїхали в Росію на

1 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 72.

2 Там само. С. 72.

запрошення Петра І. У легіон також були зараховані німецькі офіцери, які емігрували ще до 1812 р. й перебували при російській армії, - підполковник Карл фон Клаузевіц (згодом знаменитий воєнний теоретик, автор книг «Про війну», «Війна 1812 року» тощо), капітан Ернст Фуль та інші⁴.

Віктор Кочубей

Представник козацької старшини. Був наближений до Олександра І та ввійшов до складу Державної ради Російської імперії. У 1801 р. призначено віце-канцляром та членом Колегії іноземних справ. Протягом 1812 р. був на території Російської імперії і за кордоном при імператорі. У 1813 р. очолив Центральну раду з управління німецькими землями¹.

Карл фон Клаузевіц

Німецький військовий, який у 1812 р. перейшов на російську службу, опинився в Санкт-Петербурзі. Звідти планував їхати до Риги, але вступив до Русько-німецького легіону і став начальником штабу. У Бородинській битві брав участь у рейді на французький фланг в російській військовій формі. Брав участь у переслідуванні французів до західних кордонів Російської імперії. Служив рядовим, тому що не знав російської мови і тому не міг командувати².

Карл фон Штейн

В червні 1812 р. згідно запрошенню Олександра І він не переїхав в Росію, а став радником російського імператора та очолив Німецький комітет,

1 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 72.

2 Kamnitzer H. Wider die Fremdherrschaft. Берлин, 1962. 345 с. С. 253.

3 Клаузевиц К. Принципы ведения войны. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2009. 220 с. С. 145.

4 Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа / науковий редактор 1-го тому А.Г. Бульвінський. Київ: 2017. 564 с. С. 320.

завданням якого стала координація боротьби проти Наполеона в німецьких державах. Після заключення Таурогенської конвенції 1812 р. закликав пруського короля перейти на бік противників Наполеона I. В 1813 р. це сталося і було підписано Калишський союзний договір. Протягом 1813-1814 рр. Карл фон Штейн очолював Центральне управління окупованих територій. На Віденському конгресі 1814-1815 рр. був радником російської делегації³.

У німецький корпус приймалися і російські офіцери, а також «дворяни курляндські, ліфляндські та естляндські в якості унтер-офіцерів». Легіон повністю підкорявся російським військовим законам. Місцем формування легіону було визначено місто Ревель (Таллінн). До середини жовтня там зібралося вже близько півтори тисячі німецьких добровольців. 14 жовтня вони були перевезені на судах російського Балтійського флоту з Ревеля в Борго і Ловізу, розташовані на північному узбережжі Фінської затоки. Там відбувалося екіпірування та озброєння частин»⁴.

До складу легіону входили німецькі колоністи Російської імперії, перебіджчики з німецьких військ, полонені. «До червня 1813 р. набрано 5000

1 Жомини А. Рассуждения о великих военных действиях или критическое и сравнительное описание походов Фридриха и Наполеона... Т. 1-8. Пер. с франц. Санкт-Петербург, 1809-1817. 414 с. С. 124.

2 . Маслов В. Н. Освобождение северной части Восточной Пруссии от наполеоновского господства // Калининградские архивы. Калининград, 2001. Вып. 3. С. 113-126. С. 56.

3 Описание Отечественной войны 1812 г. по Высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом Михайловским-Данилевским. Санкт-Петербург, 1843. Ч. 1. 432 с. С. 235.

4 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 73.

осіб, які знаходилися під керівництвом прусських офіцерів і підпорядковувалися прусському військовому статуту. За договором, укладеним в Петерсвальдау (в липні 1813 р.)»¹.

Велика Британія взяла на себе утримання Русько-німецького легіону, причому отримувала право використовувати його на свій розсуд. Відповідно він перейшов під командування генерала Вальмодена і був приєднаний до північної армії (наслідного принца шведського) та брав участь у військових діях на Нижній Ельбі².

Командування російської армії приділяло велику увагу формуванню легіону, його озброєнню, екіпіровці та продовольчому постачанню. До кінця грудня 1812 р. його формування було в основному закінчено. Він мав у своєму складі два гусарські полки, бригаду піхоти, дві кінні роти та одну єгерську роту³.

«До кінця грудня 1812 р., коли межі Росії покинули жалюгідні залишки французької армії, формування легіону було в основному закінчено. Перед російським командуванням постало питання про його безпосереднє використання, при цьому бойова складова аж ніяк не могла вважатися головною. Найважливіше значення мала сама участь німецьких військових у визвольному поході проти Наполеона. З огляду саме на такі міркування якнайкраще для введення в справу Російсько-Німецького легіону підхопила Східна Пруссія»⁴.

Російська влада розглядала Русько-німецький легіон як повноцінне бойове з'єднання. До його складу входили «2-х бригади по 4 батальйони піхоти, 2 полки легкої кавалерії, артилерійської бригади (з 2-х кінних

¹ Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Санкт-Петербург, 1885. Т. 7. 465 с. С. 60.

артилерійських рот і запасного артилерійського парку) і роти єгерів.

Комплектуванням цього легіону завідував ад'ютант принца Петра Фрідріха Ольденбургського полковник російської служби В. Д. Арендшильдт, який став пізніше командиром легіону»¹. До складу легіону входили руські офіцери, які в основному були остзейськими німцями. Полонені німці зараховувались до легіону із збереженням звання. До легіону ввійшли 271 особа із Саратовської губернії².

«Якщо до початку закордонного походу російської армії в ньому нараховувалося 4244 особи, то в травні 1813 р. - вже 5511 осіб. У Тільзіті до його складу додатково було включено Волонтерську козачу роту поручика Нірота (сформована з жителів Ліфляндської губ.), що залишалася з ним до кінця воєнних дій. Були також сформовані і включені до складу легіону рота пішої артилерії та обозна рота. Генерал-квартирмейстером легіону був призначений підполковник Карл фон Клаузевіц. Деякий час він виконував обов'язки командира легіону. У червні 1813 р. легіон увійшов до складу Зведеного корпусу під командуванням генерал-лейтенанта, австрійського графа Людвіга Георга Теодора Вальмоден-Гімборна, який перейшов 1813 р. на російську службу³. Одночасно він став головнокомандувачем легіону. З 17 (29) червня частиною легіону вважалися війська Ганзейської ліги, Ганновера та Дессау. 22 червня (4 липня) в легіон включено партизанський загін Ш. Ф. Г. Дибича, 26 червня (8 липня) до нього приєднався 5-й батальйон (командир - капітан А. фон Добшіц), 29 липня (10 серпня) в його склад включено саксонську роту капітана

2 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 73.

3 Безотосный В. М. Россия и Европа в эпоху 1812 года. Стратегия или геополитика. Москва: Вече, 2011. 263 с. С. 181.

4 Россия и Европа. Вказ. твір. С. 73.

Л. фон Рейха. Після цього легіон налічував 12 тис. осіб. У складі військ Наполеона в цей період воювало близько 70 тис. солдатів Рейнського союзу»⁴.

Патріотичні настрої серед німців не залишили байдужим і члена Комітету німецького поета Е. Арндта. Під уявленням від того, що відбувалось він написав «Короткий катехізис для німецького солдата», в якому обґрунтовував право підданих не підкорятися своєму государю, якщо государ не дбає про їхні інтереси й посиляє їх на несправедливу війну¹.

Керівництвом легіону розроблена стратегія щодо видання та використання спеціальної літератури для членів легіону і не тільки. Безпосередньо командуванням легіону видано «в Ризі серію пропагандистських брошур «Russlands Triumph 1812 oder Das Erwachte Europa» («Тріумф Росії або пробуджена Європа») для поширення в німецьких землях. Їх було перевидано в Берліні 1953 р. Частина накладу поширювалася через російських воєначальників. Були задіяні такі відомі особистості, як-то: М. Барклай-де-Толлі, П. Багратіон, Д. Дохтуров, П. Вітгенштейн. Частина друкованої продукції призначалася для наполеонівської армії. Решта розрахована на цивільне населення Німеччини, повинна була розходитися через розгалужену мережу агентів. Найбільший контингент добровільних агентів був у Пруссії, ним керував колишній міністр поліції Пруссії Юстас Грунер. У 1812 р. підписано

1 Жилин П. А. Фельдмаршал Михаил Илларионович Кутузов: Жизнь и полководческая деятельность. Москва: Воениздат, 1988. 368 с. С. 100.

2 Там само. С. 102.

3 Андрианов П. М. От Немана до Рейна. Война 1813 года. Борьба за освобождение Европы от ига Наполеона. - Санкт-Петербург: Военная типография, 1913. 56 с. С. 42.

4 Пресняков А. Е. Российские самодержцы. Москва : Книга, 1990. 464 с. С. 75.

франко-пруський договір, в результаті чого Ю. Грунер їде до Австрії. Він постачав інформацію Барклаю де Толлі до серпня 1812 р. Саме тоді його ув'язнили австрійці за вимогами французів ².

Однак зв'язки з Росією продовжували здійснюватися через інших німецьких офіцерів, які не були пов'язані з Грунером³. Але в лавах німецьких військ відозву К. Штейна зустріли співчутливі відгуки. Навіть у період наступу наполеонівської армії на Москву багато німців покидали її, переходячи на бік росіян. Вони вітали ідею створення Німецького легіону. Багато хто висловлювали готовність вступити до його лав»⁴.

Центром формування легіону став Ревель. 14 жовтня з Ревеля він відправився у Велике Князівство Фінляндське. Тут продовжилось поповнення легіону людськими та матеріальними ресурсами. З початку 1813 р. сформований легіон почали переправляти в Східну Прусію¹.

В березні 1813 р. Русько-німецький легіон знаходився неподалік від Кенігсберга. Повністю сформувалась 1-ша бригада. Її командиром призначено полковника фон Арендшильдта. Першим батальйоном керував майор Нацмер, другим - капітан Ф. фон Фрикс, третім - підполковник Варденбург, четвертим - капітан Ф. фон Горн. Він також керував ротою єгерів. Двома гусарськими полками керували підполковник А. фон дер Гольц та підполковник граф Дона. Першою кінною артилерійською ротою керував капітан Монгаупт. Генерал-

1 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 72.

2 Безотосный В. М. Россия в наполеоновских войнах 1805 - 1815 гг. - диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.02. Москва, 2013. 714 с. С. 34.

3 Там само. С. 17.

4 Россия и Европа. Вказ. твір. С. 72.

квартирмейстером Русько-німецького легіону призначено підполковника Карла фон Клаузевіца².

В червні 1813 р. легіон включено до складу Зводного корпусу, що перейшов у 1813 р. на російську службу генерал-лейтенанта австрійця графа Л. Вальмоден-Гимборна, що став також головнокомандуючим легіону³.

Отже, військова організація легіону мала стандартну структуру, яка була популярна в європейських країнах на початку XIX ст. Створено певну друковану продукцію патріотичного характеру, спрямовану на поширення патріотичної культури в німецькому середовищі. Керівниками підрозділу легіону призначено вихідців з Німеччини, що символічно для призначення легіону. Воно полягало у сприянні звільненню німецьких державних формувань від французьких військ.

Таким чином, Русько-німецький легіон створено у 1812 р. за ініціативою герцогів Ольденбурзьких. До його складу входили полонені німці, дезертири, а також російські піддані у другому і третьому поколіннях. Метою створення легіону була організація численних полонених та дезертирів з німецької армії в один легіон з метою подальшої боротьби з наполеонівською армією.

Східну Прусію, куди був направлений Русько-німецький легіон, обороняли французький корпус генерала Макдональда та пруський корпус генерала Йорка. Влітку 1812 р. голова Німецького комітету К. фон Штейн прагнув схилити Йорка до переходу на бік Росії, але він не стояв чітко на своїх позиціях. Росія не змогла вмовити його підписати договір про співпрацю¹.

1 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 72.

2 Там само. С. 72.

3 Там само. С. 72. 4.2. Їхня участь у Визвольних війнах 1813-1814 рр. проти Наполеона.

Заради спонукання Йорка підписати вигідну угоду, Росія мала великі поступки щодо нього. 20 грудня пруський корпус відступив за армією французів. 26 грудня, за даними командувача російських військ П. Вітгенштейна, пройшла інформація про звільнення Йорком російських полонених та відмову воювати з російською армією².

Корпус зустрівся із загоном генерала І. Дибича, але декілька днів він відходив до Тільзіта. Паралельно велися переговори Йорка та І. Дибичем. Участь у перемовинах взяли підполковник К. фон Клаузевіц і майор К.Ф. Еміль Дона. Поведінка Йорка пояснюється прагненням приховати від французів свій намір відокремитися від наполеонівської армії³. В результаті 30 грудня 1812 р. біля Пошерунського млина під Тауроґеном було підписано секретну конвенцію про нейтралітет пруського корпусу. Це був великий успіх російського командування і російської дипломатії. Умови конвенції були наступними: 30 батальйонів піхоти, 6 ескадронів кінноти і 32 гармати відділялися від корпусу Макдональда і залишалися нейтральними аж до вирішення пруським урядом питання про союз із Росією⁴.

Англієць Д. Хартлі в книзі «Олександр І» писав про входження руських військ, у тоу числі й Русько-німецького легіону до Пруссії «У січні 1813 р. російські війська увійшли до Пруссії. Олександр наказав наступати, незважаючи на раду Кутузова, яка вважала, що російська армія не в змозі

1 Хартлі Д. М. Олександр І. Ростов-на-Дону. 1998. 436 с. С. 145.

2 Попов А. Н. Барон Штейн в России в 1812 г. Москва: Главполитпросвет, 1920. 453 с. С. 305-306.

3 Hans A. 1812: Stein, Alexandr I and the Crusade against Napoleon. // Journal of Modern History, vol. 31, no. 4, 1959, p. 328.

4 Сурнін В. Б. Участь російсько-німецького добровольчого легіону у визвольній боротьбі європейських країн проти Наполеона в 1812-1815 рр. //

Науковий вісник Ужгородського університету. 2017. Серія «Історія», Вип. 1 (36). С. 71-75. С. 72.

продовжувати кампанію, і хотів чекати на прибуття нових рекрутів і настання весни. Пруссія формально все ще була в союзі з Францією, але молодший прусський командувач, граф фон Йорк, своєю владою залишив Наполеона і уклав у Тауроггені угоду про нейтралітет із російським генералом І.І. Дібічем...»¹.

Згідно споминів К. фон Клаузевіца, «підписання конвенції «серед прусських військ ... було прийнято з великим захопленням». Окремі загони прусських військо перебігали на російський бік з метою разом боротися проти Наполеона»².

Під час закордонного походу російської армії 1813 російсько-німецький легіон взяв участь у військових діях проти французьких військ маршала Даву в Північній Німеччині. Пізніше легіон був відправлений до Данії та Нідерландів.

Г. Штейн так писав про Олександра I напередодні походу у Німеччину 1813 р.: «у мене був вплив без влади, вплив на дуже недосконалу людську істоту, яка мала використовуватися як інструмент для досягнення вищих цілей. Олександрові бракувало глибини та здатності зосередитися»³.

Корпус Макдональда відійшов до Кенігсберга. Російські війська 26 січня 1813 р. ввірвались до міста і звільнили його. Для воєнних дій до цього міста перекинули Русько-німецький легіон»⁴.

У березні 1813 р. легіон був знову перекинутий у Ревель і виступив у Пруссію. До 1 квітня 1813 р. він налічував 4 254 особи⁵.

У серпні 1813 р. легіон приєднали в Північній армії «під командуванням шведського кронпринца Карла Юхана (колишнього наполеонівського маршала

¹ Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII - поч. XXI ст.): Навчально-методичний посібник з курсу. Острог, 2010. 220 с. С. 170-171.

Бернадота). Солдати легіону брали участь у бойових діях проти французьких і датських військ у Ганновері, Голштейні і Нідерландах»¹.

На той момент Легіон складався з «російсько-німецької дивізії генерал-майора Арендшильдта (дві піхотні бригади по три батальйони), двох кавалерійських полків, російсько-німецької артилерійської бригади (16 гармат)»².

Важлива роль в боротьбі Русько-німецького легіону в Європі належала Людвігу фон Вальмодену, який у 1813 р. перейшов до російської армії а командував легіоном³. Згодом командував військами Північної Німеччини, боровся проти маршала Даву та данців»⁴.

15 і 16 вересня Русько-німецький легіон у складі корпусу Л. фон Вальмодена переправився через Ельбу і після кровопролитного бою, який дістав назву битви при Гьорді, спільно з іншими частинами відкинув до Харбурга французьку 50-у піхотну дивізію Пешьо з корпусу маршала Л. Даву. Русько-німецький легіон зіграв вирішальну роль у цій перемозі, вийшовши в тил французьким військам. Перед Лейпцігською «битвою народів» (16-19 жовтня 1813 р.) легіонери просунулися далі на захід, звільнивши від наполеонівських військ Бремен»⁵.

2 Сорокин А. Русско-Немецкий легион. Москва: Воениздат, 2008. 365 с. С 200.

3 Хартли Д. М. Александр I. Ростов-на-Дону. 1998. 436 с. С. 328.

4 Сурнін В. Б. Участь російсько-німецького добровольчого легіону у визвольній боротьбі європейських країн проти Наполеона в 1812-1815 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. 2017. Серія «Історія», Вип. 1 (36). С. 71-75. С. 73.

5 Освободительная война 1813 года против наполеоновского господства: Сборник статей. / Отв. ред. Л.Г. Бескровный. Москва: Наука, 1965. 462 с. С. 191.

10 (22) грудня Русько-німецький легіон потерпів поразку біля Зеештетде від данців⁶.

Русько-німецький легіон робив все можливе, що перерізати шлях до Кіля, коли Даву відходив «до Гамбурга. При Зеештаді між військами Л. фон Вальмодена і відступаючими в Шлезвіг датчанами відбувся запеклий бій». Перекинутий після укладення перемир'я з Данією в Нідерланди, легіон з лютого 1814 р. бився з І-м армійським корпусом генерала графа Н. Мезона. Остання битва цієї кампанії, в якій брали участь солдати легіону, відбулася в Куртре 31 березня 1814 р»¹.

Таким чином, Русько-німецький легіон брав активну участь у бойових діях антинаполеонівської коаліції. Найбільша битва, в якій він брав участь - це «битва народів» при Лейпцизі. Німці у складі цього воєнного формування активно захищали рідну німецьку землю. Вони зробили свій внесок в розвиток спільної справи в Європі - перемоги над французькою армією.

1 . Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 191.

2 Сурнін В. Б. Участь російсько-німецького добровольчого легіону у визвольній боротьбі європейських країн проти Наполеона в 1812-1815 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. 2017. Серія «Історія», Вип. 1 (36). С. 71-75

3 Россия и Европа. Вказ. твір. С. 284.

4 . Бескровный Л. Вся Отечественная война 1812 года. Полное изложение». Москва : Алгоритм, 2017. 320 с. С. 305.

5 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с.

6 Бескровный Л. Вся Отечественная война 1812 года. Полное изложение». Москва : Алгоритм, 2017. 520 с. С. 167 с.

4.3. Політичне й моральне значення переходу німців на бік Росії.

Поява такого явища, як Русько-німецький легіон, мало помітне значення для діяльності антинаполеонівської коаліції. Це була подія, яка могла призвести до розгортання національно-визвольного руху в Німеччині проти Франції².

Олександр I, підтримавши ідею створення легіону та підписавши наказ, фактично допоміг німецькому антинаполеонівському рухові набути підтримку на міжнародному рівні³.

Після створення Русько-німецького легіону в армії Наполеона розпочались бродіння. Велика кількість німців залишали свої загони і переходили на бік росіян. Легіон грав важливу роль закордонному походу російської армії. В ході походу передбачалось звільнення європейських країн від наполеонівської армії⁴.

Коли Карл фон Штейн утворював легіон, то головною метою вбачав повне звільнення Німеччини від французької армії та об'єднання німецьких земель в єдину державу. Об'єднання не відбулося. Мрія К. фон Штейна здійсниться вже за часів Отто фон Бісмарка протягом 1870-1871 рр.⁵.

Перемоги Русько-німецького легіону призвели до тиску Російської імперії на інші держави і схиляння їх до миру. 15 (27) червня 1813 р. Австрія,

1 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С.

2 Putzki R. Die Russisch-Deutsche Legion 1812 - 1814. Charlottenburg, 1912. 256 с. С. 37.

3 Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: «Р.Валент», 2012. 412 с. С. 35.

4 Kamnitzer H. Wider die Fremdherrschaft. Berlin, 1962. 345 с. С. 73.

5 Сурнін В. Б. Участь російсько-німецького добровольчого легіону у визвольній боротьбі європейських країн проти Наполеона в 1812-1815 рр. //

Науковий вісник Ужгородського університету. 2017. Серія «Історія», Вип. 1 (36). С. 71-75. С. 73.

Прусія та Росія заключають союзну конвенцію. Там зазначалися пункти про вступ до режиму переговорів з Францією. Місто Данциг планували віддати Прусії. Знищення герцогства Варшавського та розподіл його земель між Австрією, Прусією і Росією. Планувалося повернути Іллірійських провінцій Австрії та відновити ганзейські міста¹.

Таким чином, створення та діяльність легіону відіграло помітну політичну роль в антинаполеонівській коаліції. Представники легіону захистили Східну Прусію. Потенційною силою діяльності Русько-німецького легіону було спонукання європейського суспільства до революційних дій. 15 (27) червня 1813 р. укладено союзну конвенцію, яка стала пробним або перехідним етапом на шляху до завершення воєн з Наполеоном Бонапартом.

Висновки до IV розділу

Отже, військова організація легіону мала стандартну структуру, яка була популярна в європейських країнах на початку XIX ст. Створено певну друковану продукцію патріотичного характеру, спрямовану на поширення патріотичної культури в німецькому середовищі. Керівниками підрозділу легіону призначено вихідців з Німеччини, що символічно для призначення легіону. Воно полягало у сприянні звільненню німецьких державних формувань від французьких військ.

Русько-німецький легіон створено у 1812 р. за ініціативою герцогів Ольденбурзьких. До його складу входили полонені німці, дезертири, а також російські піддані у другому і третьому поколіннях. Метою створення легіону була організація численних полонених та дезертирів з німецької армії в один легіон з метою подальшої боротьби з наполеонівською армією.

Військове формування брало активну участь у бойових діях антинаполеонівської коаліції. Найбільша битва, в якій він брав участь - це «битва народів» при Лейпцизі. Німці у складі цього воєнного формування активно захищали рідну німецьку землю. Вони зробили свій внесок в розвиток спільної справи в Європі - перемоги над французькою армією.

Створення та діяльність легіону відіграло помітну політичну роль в антинаполеонівській коаліції. Представники легіону захистили Східну Прусію. Потенційною силою діяльності Русько-німецького легіону було спонукання європейського суспільства до революційних дій. 15 (27) червня 1813 р. укладено союзну конвенцію, яка стала пробним або перехідним етапом на шляху до завершення воєн з Наполеоном Бонапартом.

¹ Клаузевиц К. Принципы ведения войны. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2009. 220 с.

ВИСНОВКИ

Таким чином, створивши Рейнський союз, Наполеон сформував буферний простір на північному сході Франції. Також імператор впливав на торгівельну політику в регіоні. Створивши таке державне формування Франція зберегла сили, завдяки яким змогла протистояти Пруссії та Австрії.

Разом з тим Рейнський союз сприяв процесу централізації влади в німецьких землях. Наполеон об'єднав дрібні державні формування Реформи подолали недієздатний режим і поставили на його місце централізовану, єдину, секуляризовану та бюрократичну державу. Нове управління забезпечувало існування держави та регулювало суспільне життя. Під тиском Наполеона та частиною по власній необхідності держави Рейнського союзу розвинули також основні риси поліцейської держави.

Наполеон Бонапарт зібрав в Рейнському союзі армію, що складалася з баварських, баденських, вюртемберзьких, саксонських воїнів. Вони брали участь у бойових діях в Російській імперії, в тому числі і битві при Бородіно. Саме їх частина потрапила у російський полон, а також переживала холод голод. Залучення німців Наполеоном до бойових дій показало спроможність цієї нації брати участь і сприяти перемоги французької армії на великих полях битв.

Мотиви служби німців у французькій армії мають різноманітний характер. Представники дворян та інших провідних верств населення розділяли цей обов'язок і підтримували діяльність Наполеона. Професійні військові розглядали руську компанію як наказ Наполеона, який треба виконувати. Для немотивованих низів суспільства служба в лавах армії Рейнського союзу стала примусом. Такі солдати ставали втікачами та зрадниками.

Отже, німецькі війська Рейнського союзу у складі Великої армії Наполеона Бонапарта брали активну участь у всіх головних битвах війни 1812 р.: Смоленськ, Полоцьк. Бородіно, Березина. Участь у таких подіях сприяла

підвищенню майстерності ведення бою, володіння зброєю, вміння швидко приймати важливі рішення. Військо отримало неоціненний досвід ведення

бою. Але також поруч знаходились деякі особи, для яких, навпаки, труднощі спонукали до дезертирства та зради.

Німецькі солдати «Великої армії» мали величезні проблеми після програшу російської кампанії та поверненню додому. Вони погано переносили російські кліматичні умови: дощ, мороз, сніг. Керівники французько-російської кампанії везли продовольства на кілька тижнів і воно швидко завершувалось. В армії бракувало теплого одягу. Проблема провіанту і голод, іноді марний пошук їжі, відсутність теплого одягу призводили до хвороб та підвищеної смертності серед німецьких солдат. Подібна інформація збереглась в мемуарах та щоденникових записках німців і є цінним історичним джерелом для сучасного дослідника. Перетнувши кордон з репутацією великого завойовника, Наполеон отримав на території Російської імперії нескінченні трати серед контингенту власної імперської армії. В результаті походів на Російську імперію 6-й корпус, де перебували баварі, повністю перестав існувати. З 30 000 баварців на середину грудня 1812 р. залишилося 78 осіб. При Берзині в Баденській бригаді 28 офіцерів вбило та поранило та 1100 солдатів теж було вбито. Після цієї ж битви 10 000 солдатів потрапило у полон. Саме героїзм і завзятість німецьких солдатів дозволили Наполеону Бонапарту вивести залишки своїх дивізій з території Російської імперії, уникнувши оточення і полону. Саме мемуарна спадщина представників німецьких полків дозволяє докладніше висвітлити деякі моменти подій 1812 р.

Отже, велика кількість полонених німців знайшла прихисток в Астраханській, Казанській, Оренбурзькій та Саратовській губерніях. Свого часу до Пензенської губернії прибуло 6 партій полонених, які отримали тут тимчасове місце проживання.

Джерела повідомляють про погодні умови, які були під час полону німецьких військових Великої армії Наполеона Бонапарта та їх захоплення красою природи. Цінною є інформація про економічні труднощі. Також німецькі полонені розповідали про ставлення до себе в різних містах Російської імперії. Обставини залучали цих людей до життя в російській провінції, а деякі мешканці щиро допомагали полоненим.

Таким чином, мемуари та щоденникові записи є важливим історичним джерелом для сучасного дослідника. Вони розкривають особливості соціальної та побудтової історії російсько-французької війни 1812 р. та її наслідки для полонених іноземців на прикладі німецьких солдат.

Отже, військова організація легіону мала стандартну структуру, яка була популярна в європейських країнах на початку XIX ст. Створено певну друковану продукцію патріотичного характеру, спрямовану на поширення патріотичної культури в німецькому середовищі. Керівниками підрозділу легіону призначено вихідців з Німеччини, що символічно для призначення легіону. Воно полягало у сприянні звільненню німецьких державних формувань від французьких військ.

Русько-німецький легіон створено у 1812 р. за ініціативою герцогів Ольденбурзьких. До його складу входили полонені німці, дезертири, а також російські піддані у другому і третьому поколіннях. Метою створення легіону була організація численних полонених та дезертирів з німецької армії в один легіон з метою подальшої боротьби з наполеонівською армією.

Військове формування брало активну участь у бойових діях антинаполеонівської коаліції. Найбільша битва, в якій він брав участь - це «битва народів» при Лейпцизі. Німці у складі цього воєнного формування активно захищали рідну німецьку землю. Вони зробили свій внесок в розвиток спільної справи в Європі - перемоги над французькою армією.

Створення та діяльність легіону відігравало помітну політичну роль в антинаполеонівській коаліції. Представники легіону захистили Східну Прусію. Потенційною силою діяльності Русько-німецького легіону було спонукання європейського суспільства до революційних дій. 15 (27) червня 1813 р. укладено союзну конвенцію, яка стала пробним або перехідним етапом на шляху до завершення воєн з Наполеоном Бонапартом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агронов Л. Состав и численность наполеоновской армии в период Русской кампании 1812 г. Историография вопроса. Эпоха 1812 г. Исследования. Источники. Историография: сборник материалов. Москва, 2020. Вып. 17. С. 297-385.
2. Александров А. А. Рейнский союз - аспекты политико-государственной эволюции // Ярославский педагогический вестник. 2007. № 4. С. 70-75.
3. Андрианов П. М. От Немана до Рейна. Война 1813 года. Борьба за освобождение Европы от ига Наполеона. Санкт-Петербург: Военная типография, 1913. 56 с.
4. Безотосный В. М. Россия в наполеоновских войнах 1805-1815 гг.: диссертация ... доктора исторических наук: 07.00.02. Москва, 2013. 714 с.
5. Безотосный В. М. Россия и Европа в эпоху 1812 года. Стратегия или геополитика. Москва: Вече, 2011. 263 с.
6. Белоусов С. В. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии: источниковедческий аспект // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. История. 2014. № 1 (29). С. 60-65.
7. Белоусов С. В. Пензенская губерния первой четверти XIX в. в мемуарах сержанта наполеоновской армии Людвига Флека. С. 105-110.
8. Бескровный Л. Вся Отечественная война 1812 года. Полное изложение. Москва: Алгоритм, 2017. 320 с.
9. Бутурлин Д. П. История нашествия императора Наполеона на Россию в 1812 г. Санкт-Петербург, 1823-1824. Ч. 1-2. 458 с.
10. Буцик А. К. Вітчизняна війна 1812 // Українська радянська енциклопедія. Київ: Наукова думка, 1960. Т. 2. С. 505.
11. Васильев А. А., Попов А. И. Война 1812 года: хроника событий: Grande Armée: состав армии при Бородино. Москва, 2002. 430 с.

12. Васютинский А. М. Французы в России в 1812 году по воспоминаниям современников-иностранцев. Москва, 1912. Ч. 3. 215 с.
13. Воззрения на войну французов в союзе с десятью европейскими державами против России 1812 года со стороны ума, породившего в Наполеоне исполинскую мысль с покорением России быть обладателем вселенной. Санкт-Петербург, 1813. 200 с.
14. Гербільський Г. Українські козаці полки і українське ополчення у Вітчизняній війні 1812 року. Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. 20 с.
15. Геруа А. Бородино: по новым данным. Санкт-Петербург, 1912.
16. Дневник фон Папета // Военно-исторический журнал. 2010. № 2. С. 70-78.
17. Зоден Ф. Ю. Воспоминания вюртембергского офицера о его пребывании в плену в Пензенской губернии / подготовка публикации, предисловие, перевод и комментарии С. В. Белоусова. Пенза: ПГПУ, 2006. 64 с.
18. Жилин П. А. Фельдмаршал Михаил Илларионович Кутузов: жизнь и полководческая деятельность. Москва: Воениздат, 1988. 368 с.
19. Жомини Г. В. Политическая и военная жизнь Наполеона. Москва: Эксмо, 2013. 180 с.
20. Жомини А. Рассуждения о великих военных действиях, или Критическое и сравнительное описание походов Фридриха и Наполеона. Т. 1-8. Санкт-Петербург, 1809-1817. 414 с.
21. Из воспоминаний баварской службы обер-лейтенанта Фюртенбаха о походе в Россию 1812 г. // Военно-исторический сборник. С. 181-194.
22. Исдейл Ч. Дж. Наполеоновские войны. Ростов-на-Дону; Москва: Феникс; Зевс, 1997. 544 с.
23. Клаузевиц К. Принципы ведения войны. Москва: Центрполиграф, 2009. 220 с.

24. Копылов Н. А. «Нашествие двенадцати языков»: война 1812 года глазами солдат-иностранцев Великой армии // Вестник МГИМО. 2012. № 5. Т. 18. С. 49-55.
25. Кривошеев О. В. Наполеонівські війни та європейські перетворення. Київ, 2009. 225 с.
26. Кутузов М. И. Письма, записки. Москва: Воениздат, 1989. 592 с.
27. Манфред А. Наполеон Бонапарт. Москва: Мысль, 1998. 624 с.
28. Мартенс Ф. Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Санкт-Петербург, 1885. Т. 7. 465 с.
29. Маслов В. Н. Освобождение северной части Восточной Пруссии от наполеоновского господства // Калининградские архивы. 2001. Вып. 3. С. 113-126.
30. Миловидов Б. П., Хомченко С. Н. Военнопленные армии Наполеона в Пензенской губернии в 1812-1814 гг. // Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы. Материалы XIII Всероссийской научной конференции. Москва, 2006. С. 261-288.
31. Михневич Н. П. Отечественная война 1812 г. // История русской армии и флота. 1911. Вып. 3.
32. Мысли о будущем состоянии областей Рейнского союза // Политический, статистический и географический журнал, или современная история света. Москва, 1808. Ч. IV. Кн. 1. С. 56-61.
33. Наполеон. Альманах за 2009 год / ред. И. Пархоменко. Москва: Наполеон, 2009. 106 с.
34. Описание Отечественной войны 1812 г. по Высочайшему повелению, сочиненное генерал-лейтенантом Михайловским-Данилевским. Санкт-Петербург, 1843. Ч. 1. 432 с.
35. Освободительная война 1813 года против наполеоновского господства: сборник статей / отв. ред. Л. Г. Бескровный. Москва: Наука, 1965. 462 с.

36. Отечественная война 1812 года в судьбе России: материалы межвузовской научной конференции, 17 мая 2012 г. Москва: Военный университет МО РФ, 2012.
37. Отечественная война 1812 года. Источники. Памятники. Проблемы: материалы VI международной научной конференции, посвященной 185-летию Бородинского сражения. Бородино, 1998.
38. Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа / наук. ред. 1-го тому А. Г. Бульвінський. Київ, 2017. 564 с.
39. Подмазо А. А. Шефы и командиры регулярных полков Русской армии (1796-1815 гг.). Москва, 1997.
40. Подробный список всех корпусов, составлявших французскую армию, выведенную в поход против России в 1812 г. Москва, 1813. 24 с.
41. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXXII: 1812-1814. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830.
42. Пресняков А. Е. Российские самодержцы. Москва: Книга, 1990. 464 с.
43. Попов А. Н. Барон Штейн в России в 1812 г. Москва: Главполитпросвет, 1920. 453 с.
44. Россия и Европа. Эпоха Наполеоновских войн. Москва: Р. Валент, 2012. 412 с.
45. Рохмистров В. Г. Русская кампания 1812 г. по дневнику капитана Т. фон Папета из Брауншвейга // Военно-исторический журнал. 2010. № 2. С. 70-78.
46. Рудько С. О. Історія Центрально-Східної Європи (кін. XVIII - поч. XXI ст.): навчально-методичний посібник. Острог, 2010. 220 с.
47. Сборник тезисов Международной научной конференции / Правительство Санкт-Петербурга; исторический факультет Санкт-Петербургского государственного университета. Санкт-Петербург, 2012.

48. Сироткин В. Наполеон и Александр I. Дипломатия и разведка Наполеона и Александра I в 1801-1812 гг. Москва: ЭКСМО-Алгоритм, 2003. 416 с.
49. Сироткин В. Наполеон и Россия. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2000. 380 с.
50. Скотт В. Жизнь Наполеона Бонапарте, императора французов. Санкт-Петербург, 1834. Т. III. С. 203.
51. Сорокин А. Русско-Немецкий легион. Москва: Воениздат, 2008. 365 с.
52. Сорочан А. Международная научная конференция «Реалии и легенды Отечественной войны 1812 года»: Институт русской литературы (Пушкинский Дом) РАН, 3-5 декабря 2012 г. // Новое литературное обозрение. 2014. № 4 (128). С. 432-437.
53. Сурнін В. Б. Участь російсько-німецького добровольчого легіону у визвольній боротьбі європейських країн проти Наполеона в 1812-1815 рр. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». 2017. Вип. 1 (36). С. 71-75.
54. Сушко В. М. Наполеонівські війни та Україна: міжнародні зв'язки, політичні стосунки, соціально-економічні наслідки. Київ, 2011. С. 125-194.
55. Тарле Е. В. Наполеон. Минск: Беларусь, 1992. 429 с.
56. Тарле Е. В. Нашествие Наполеона на Россию. 1812 год. Москва: Воениздат, 1992. 304 с.
57. Учреждение для управления Большой действующей армии. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1812. Ч. 1-5.
58. Файф Ч. История Европы XIX в. Москва, 1904. С. 234.
59. Французы в России: 1812 год по воспоминаниям современников-иностранцев. Ч. III. Москва: ГПИБ, 2012. 528 с.
60. Фон Иелин. Записки офицера армии Наполеона. Москва, 1912. С. 12-14.
61. Хартли Д. М. Александр I. Ростов-на-Дону, 1998. 436 с.
62. Bodinger M. Die Schweizer im russischen Feldzuge von 1812 // Historische Zeitschrift. München, 1869. Bd. 2. S. 223.

63. Hans A. 1812: Stein, Alexander I and the Crusade against Napoleon // Journal of Modern History. 1959. Vol. 31. No. 4. P. 328.
64. Fleck A. Beschreibung meiner Leiden und Schicksale während Napoleons Feldzüge und meiner Gefangenschaft in Russland. Hildesheim, 1845. P. 20.
65. Kamnitzer H. Wider die Fremdherrschaft. Berlin, 1962. 345 S.
66. Putzki R. Die Russisch-Deutsche Legion 1812-1814. Charlottenburg, 1912. 256 S.
67. Rosbery A. Ph. Napoleon. The Last Phase. London, 1900. P. 105.